

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ

Μ.Π.Σ. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ

**«Η ιστοριογραφία του αγροτικού χώρου τον 20^ο αιώνα : Το παράδειγμα του καπνού στο
Αγρίνιο».**

Μεταπτυχιακή Διατριβή

Θεοδώρα Θανασούλα

A.M : 18011

Επιβλέπουσα καθηγήτρια : Ποθητή Χαντζαρούλα

Μέλη επιτροπής: Σταματογιαννοπούλου Μαρία

Καραβάς Σπύρος

Μυτιλήνη, Μάρτιος 2021

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή	4
Περίληψη.....	6
Abstract	7

Κεφάλαιο 1ο

Ο καπνός στην Ελληνική οικονομία

I. Ο καπνός ως κύριο εξαγωγικό προϊόν της Ελλάδας.....	8
II. Οι απαρχές της καπνοβιομηχανίας στην Ελλάδα.....	12
III. Η ακμή και η πτώση του κανπνεμπορίου.....	15

Κεφάλαιο 2ο

Καπνεργασία και πρόσφυγες (Η προσφυγική απορρόφηση στις καπνοβιομηχανίες)

I. Η κατανομή της εργασίας στις καπνοβιομηχανίες.....	21
II. Η γυναικεία προσφυγική εργασία.....	24
III. Η παιδική προσφυγική εργασία.....	25

Κεφάλαιο 3ο

Η συνδικαλιστική δράση των καπνεργατών

I. Το καπνικό ζήτημα 1922-1929 – Οι πρώτες ρήξεις.....	26
II. Απεργίες 1926- 1936.....	29

Κεφάλαιο 4ο

Η κοινωνική ταυτότητα καπνεμπόρου – καπνοκαλλιεργητή

I.	Η κοινωνική ταυτότητα του καπνοκαλλιεργητή.....	35
II.	Η κοινωνική ταυτότητα του καπνεμπόρου.....	37

Κεφάλαιο 5ο

Η ιστορία του καπνού στο Αγρίνιο

I.	Η καπνοκαλλιέργεια στο Αγρίνιο	40
II.	Η οικονομική ανάπτυξη του Αγρινίου μέσω της καπνοκαλλιέργειας.....	43

Κεφάλαιο 6ο

Η ιστορία του καπνού στη Θεσσαλονίκη και την Καβάλα

I.	Θεσσαλονίκη : η πόλη του καπνού.....	47
II.	Η ανάπτυξη του καπνού στην Καβάλα.....	48

Επίλογος.....51

Πηγές και Βιβλιογραφία.....52

Παράρτημα εικόνων.....53

Εισαγωγή

Η παρούσα διπλωματική εργασία εκπονήθηκε στα πλαίσια του Μεταπτυχιακού Προγράμματος Σπουδών «Κοινωνική και Ιστορική Ανθρωπολογία» και εστιάζει στην ιστορία του καπνού στην πόλη του Αγρινίου. Παρουσιάζεται η ιστορικότητα της κουλτούρας του καπνού και της καθημερινής ζωής των καπνοκαλλιεργητών και των οικογενειών τους και πώς οι ίδιοι οργάνωναν τη ζωή τους μέσω αυτού. Στόχος της παρουσίασης είναι μέσα από την ιστορική, ανθρωπολογική και λαογραφική έρευνα και καταγραφή να αναδειχθούν οι όψεις της ιστορίας και της μνήμης στην κουλτούρα του καπνού και η εξέλιξή της καθώς και η σημασία του σε διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού.

Χάρη στο καπνό, η περιοχή της Αιτωλοακαρνανίας και συγκεκριμένα η πόλη του Αγρινίου, μετατράπηκε σε μεγάλο αστικό κέντρο και φυσικά κέντρο καλλιέργειας, επεξεργασίας και πώλησης του καπνού. Κατά την επονομαζόμενη «Χρυσή Εποχή» στην οποία άνθισε ο κλάδος, δημιουργήθηκαν μεγάλες καπνοβιομηχανίες, χτίστηκαν αποθήκες και το δίκτυο του καπνού ολόένα και άκμαζε. Μεγάλα ονόματα της καπνικής βιομηχανίας δημιούργησαν καπναποθήκες και καπνομάγαζα που αργότερα μετατράπηκαν σε εταιρείες συνασπισμένες σε εμπορικούς συλλόγους και συνεταιρισμούς. Τόσο οι αγροτικοί πληθυσμοί και οι έμποροι των περιοχών ενδιαφέροντος του καπνού, όσο και οι μεταναστευτικοί πληθυσμοί συνέδραμαν σε εργατικό δυναμικό και κάλυψαν τις διάφορες θέσεις διαστρωμάτωσης ενός δικτύου που αποτελούνταν από διάφορα επαγγέλματα και ειδικότητες. Κατά τη «Χρυσή Εποχή» του καπνού λοιπόν επήλθε η οικονομική και η κοινωνική αναβάθμιση ολόκληρων περιοχών που πλούτιζαν από την ένταξή του στις εθνικές και διεθνείς αγορές.

Η εμπορική καλλιέργεια του καπνού, λοιπόν, αναδεικνύεται ως ο καθοριστικός παράγοντας, καθώς η πόλη του Αγρινίου, όπως και άλλες περιοχές της Ελλάδας, εξελίσσονται σε κέντρα εξαγωγικού εμπορίου. Είναι η περίοδος εκείνη κατά την οποία ενισχύονται οι κοινωνικές προϋποθέσεις του μετασχηματισμού των περιοχών, σε οικονομικό, κοινωνικό και πολιτισμικό υπόβαθρο. Ο καπνός της περιοχής του Αγρινίου συγκεκριμένα κατοχυρώνεται στη διεθνή αγορά ως προϊόν με την ονομασία «Καπνά Αγρινίου». Με το πέρασμα των χρόνων η οικονομική ανάπτυξη που έφερε στην περιοχή η επέκταση της καλλιέργειας και της επεξεργασίας του καπνού, καθώς και η οξεία κοινωνική αντιπαράθεση και η ταξική σύγκρουση που προκλήθηκε για τη

διανομή του κοινωνικού πλεονάσματος το οποίο δημιουργούσε το αγροτικό προϊόν, επέφεραν τις ποικίλες μορφές συλλογικής δράσης του 1920, του 1950 και του 1960, αυτή των απεργιακών κινητοποιήσεων και των συγκρούσεων με τους εργοδότες- καπνέμπορους, οι οποίοι αντιπροσώπευαν την οικονομία της αγοράς, καθώς και με εκπροσώπους του κρατικού κατασταλτικού μηχανισμού.

Περίληψη

Η παρούσα εργασία πραγματεύεται το ζήτημα του καπνού στο Αγρίνιο. Το πρώτο κεφάλαιο αναφέρεται στην οικονομία του καπνού. Γίνεται αναφορά στον καπνό ως κύριο εξαγωγικό προϊόν της Ελλάδος. Στη συνέχεια, γίνεται λόγος για τις απαρχές της καπνοβιομηχανίας στη χώρα καθώς και για την ακμή και την πτώση του καπνεμπορίου.

Στο δεύτερο κεφάλαιο γίνεται εκτενής αναφορά στην καπνεργασία αλλά και την προσφυγική εργασία που έπαιξε πολύ σημαντικό ρόλο στις καπνυπόψεις. Έπειτα, το τρίτο κεφάλαιο ξεκινά με μια αναφορά στο καπνικό ζήτημα της περιόδου 1922 – 1929 και συνεχίζει με τα γεγονότα των απεργιών από το 1926 – 1936.

Στη συνέχεια, το τέταρτο κεφάλαιο αφορά τις κοινωνικές ταυτότητες των καπνεμπόρων και των καπνοκαλλιεργητών που δημιουργήθηκαν μέσα από την καλλιέργεια και το εμπόριο του καπνού. Στο πέμπτο κεφάλαιο γίνεται αναφορά στην ιστορία του καπνού στο Αγρίνιο, την πόλη του καπνού, όπως χαρακτηρίστηκε, καθώς και η ανάπτυξη του μέσω της καπνοκαλλιέργειας.

Η εργασία ολοκληρώνεται με μια αναφορά στην ιστορία του καπνού στη Θεσσαλονίκη και την Καβάλα. Καταληκτικά παρατίθεται η βιβλιογραφία.

Λέξεις κλειδιά: καπνός, καπνοκαλλιέργεια, καπνεμπόριο, καπνεργάτες, οικονομία, καπνός – Αγρίνιο

Abstract

The present dissertation deals with the topic of the tobacco related economic activity in Agrinio. The first chapter refers to the tobacco economy. There is an analysis of tobacco as a main exported good. Subsequently the dissertation analyzes the early stages of the tobacco industry in the country as well as the rise and fall of tobacco trade.

In the second chapter, there is an extensive reference to the tobacco labor market and the work offered by refugees which played a significant role in the tobacco-related urban areas. The third chapter starts with a reference of the period from 1922 to 1929 and continues with the events of the strikes from 1926 to 1936.

The fourth chapter deals with the social identities of the tobacco traders and tobacco farmers that became prominent through their activities in tobacco trade and cultivation. In the fifth chapter we get to see the tobacco history in Agrinio in particular, the so-called city of tobacco, as well as the economic development that occurred through the tobacco agriculture.

The dissertation's final chapter is dedicated to a short historic analysis of tobacco in the cities of Thessaloniki and Kavala. The final chapter is succeeded by the bibliography.

Key words: Tobacco, Tobacco agriculture, Cultivation, Tobacco Trade, tobacco workers, economy, Agrinio

Κεφάλαιο 1^ο : Ο καπνός στην ελληνική οικονομία

I. Ο καπνός ως κύριο εξαγωγικό προϊόν της Ελλάδας

Η καπνοκαλλιέργεια στην Ελλάδα κάνει την εμφάνισή της ήδη από το 16^ο αι., ενώ η ταμβακοποιία με τη μορφή βιομηχανικής τέχνης εμφανίζεται από τα πρώτα χρόνια του νεοσύστατου ελληνικού κράτους. Το τέλος των Βαλκανικών Πολέμων και η προσάρτηση Μακεδονίας και Θράκης στην ελληνική επικράτεια θα αποτελέσουν το χρονικό σημείο κατά το οποίο ο καπνός θα χαρακτηριστεί ως ένα από τα κύρια προϊόντα εξαγωγής της χώρας, τοποθετώντας την ταυτόχρονα ανάμεσα στις κυριότερες καπνοπαραγωγικές χώρες διεθνώς.

Κατά το 19^ο αιώνα λοιπόν μέχρι και το 1950, την εποχή που ο κ. Σωκράτης Πετμεζάς, καθηγητής του Πανεπιστημίου Κρήτης, χαρακτηρίζει ως «εποχή του καπνού», τα ανατολικά καπνά ήταν η βάση των εξαγωγών της οικονομίας της νοτιοανατολικής Βαλκανικής και Τουρκίας. Συγκεκριμένα Ελλάδα, Βουλγαρία και Τουρκία, όπου είχαν διανεμηθεί οι επαρχίες της Βαλκανικής κατά τη μεσοπολεμική εποχή, χαρακτηρίζονται από τον καθηγητή ως «εθισμένες» στον καπνό, μιας και η οικονομική και κοινωνική ισορροπία τους στηρίχθηκε στο μοναδικό εξαγωγικό τους προϊόν, τα ανατολικά καπνά¹.

Τι όμως έκανε τα καπνά αυτά να πρωταγωνιστήσουν στην παγκόσμια καπνοβιομηχανία; Μα φυσικά η πιο διαδεδομένη απόλαυση του 19^{ου} αιώνα, το τσιγάρο. Το εκλεκτής ποιότητας χαρμάνι δίνει την ασφάλεια μιας πελατείας σταθερής, ενώ παράλληλα η επιδεξιότητα των σιγαροποιών και χαρμαντζήδων σε συνδυασμό με την ταχύτητά τους οδηγούν στην περάτωση της απαραίτητης παραγωγής. Αυτά ήταν που τους έκαναν και περιζήτητους στην αγορά επιτυγχάνοντας υψηλές αμοιβές σε επιβάρυνση ωστόσο του εμπορικού κέρδους.

Η ζήτηση λοιπόν, κάνει τα καπνικά προϊόντα να μετασχηματίζονται με αλματώδεις ρυθμούς σε μια παγκοσμιοποιημένη βιομηχανία. Μάλιστα κάθε εθνικό κράτος ή αυτοκρατορία απέβλεπε στη μεγιστοποίηση των ταμειακών οφελών της από τη βιομηχανική δραστηριότητα εθιστικών

¹Πετμεζάς Σ., (2020) «Οι βαλκανικές κοινωνίες την εποχή του καπνού ή αλλιώς το πρόβλημα της εθιστικής εξάρτησης από ένα παγκοσμιοποιημένο προϊόν» στο Πηλακίδης, Α., *1^ο Επιστημονικό Συνέδριο Καβάλας Ο καπνός στην ιστορία : οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές προσεγγίσεις*. 7-9 Δεκεμβρίου 2018, Καβάλα, σ. 39.

προϊόντων με σταθερή πελατεία και αυξημένη ζήτηση. Παραδείγματα αποτελούν η Γαλλία, η Ισπανία, η Ρωσία, η Αυστροουγγαρία κ.α. Η Ελλάδα δεν παρέκλινε από την επιδίωξη αυτή κι έτσι το 1/7 περίπου του πληθυσμού της εργαζόταν στην παραγωγή, τη μεταποίηση ή την εμπορία του καπνού. Η Καβάλα μάλιστα είναι παράδειγμα όπου όλη η εμπορική ζωή εξαρτιόταν από την καπνική οικονομία.

Μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους και την προσάρτηση των κατεξοχόν καπνοπαραγωγικών εκτάσεων της Μακεδονίας και Θράκης το καπνεμπόριο αναδεικνύεται σε κυρίαρχο ρυθμιστικό παράγοντα της εγχώριας οικονομίας. Ο καπνός «επιτάχυνε την παραγωγική ανασυγκρότηση και την ενσωμάτωση των κατεξοχόν καπνοπαραγωγικών Νέων Χωρών στην εθνική επικράτεια, ειδικά μετά την εγκατάσταση των προερχόμενων από τον Πόντο καπνοπαραγωγικών προσφυγικών πληθυσμών. Ως εκ τούτου, διαμόρφωσε σε μεγάλο βαθμό τον πληθυσμιακό χάρτη και καθόρισε τη δημογραφική εξέλιξη των κέντρων και της περιφέρειας για πολλές δεκαετίες.»²

Στα χρόνια του Μεσοπόλεμου φαίνεται πως ο καπνός εξελίσσεται σε μια προσοδοφόρα καλλιέργεια, που απασχολεί δυναμικό εξειδικευμένο, ώστε να αποδώσει τα μέγιστα στην παραγωγή. Η δεκαετία του 1920 αποτελεί για τη χώρα μια περίοδο κερδοφόρα αναφορικά με την καπνική παραγωγή και εξαγωγή. Ωστόσο υπάρχει μια μικρή μείωση σε σχέση με την προπολεμική περίοδο, που μπορεί να αιτιολογηθεί με τη μετακίνηση των μουσουλμάνων της ελληνικής Μακεδονίας, καθώς μεγάλο μέρος τους ήταν ειδικευμένο στην καπνεργασία. Οι νέοι πληθυσμοί, χριστιανοί και Πόντιοι στην πλειοψηφία, φέρνουν μαζί την εμπειρία και τη γνώση τους που θα ενισχύσει και θα ανανεώσει την παραγωγή.

Παράλληλα η ζήτηση ανατολικών καπνών αυξήθηκε κάτι που τόνωσε την ελληνική οικονομία, η οποία προσπαθούσε να συνέλθει από τις οικονομικές και πολιτικές δυστοκίες των προηγούμενων ετών. Όλα άλλωστε τα βαλκανικά κράτη δεν κατάφεραν να τις αποφύγουν. Αυτή η ζήτηση προσέφερε εργασία σε ευρείες κοινωνικές ομάδες, μεγάλα φορολογικά έσοδα στο κράτος και πολύτιμο συνάλλαγμα για να ισοσκελιστεί το έλλειμμα των τρεχουσών συναλλαγών³.

Βέβαια η υψηλή τιμή των ανατολικών καπνών και η παράλληλη αυξανόμενη χρήση του τσιγάρου οδήγησε στον σταδιακό περιορισμό τους στη διεθνή αγορά, αφού οι βιομηχανίες

² Πηλακίδης Α. (2020) «Εισαγωγή» στο Πηλακίδης, Α., *1^ο Επιστημονικό Συνέδριο Καβάλας ό.π.*, σ. 27.

³ Πετμεζάς Σ., *ό.π.*, σ. 56.

εισήγαγαν μικρότερο ποσοστό και τα αναμείγνυαν με άλλα χαρμάνια προσπαθώντας να μειώσουν το κόστος παραγωγής. Αυτά τα άλλα χαρμάνια ήταν το «μυστικό της επιτυχίας» της κάθε βιομηχανίας.

Οι καπνέμποροι όμως, γνωρίζοντας πολύ καλά, την αξία του προϊόντος διεθνώς, διαπραγματεύονταν με τους παραγωγούς σε τέτοιο βαθμό ώστε να βγουν οι ίδιοι κερδισμένοι. «Η διαπραγματευτική τακτική καπνεμπόρων και καπνομεσιτών οδηγούσε διαρθρωτικά σε υποβιβασμό της ποιότητας και σε απαξίωση του προϊόντος, ενώ παρεμπόδιζε, μάλιστα, τη σταθεροποίηση της ποιότητας του προϊόντος (standardization), σε βάρος τόσο της αξίας του όσο και της διεθνούς του αναγνωσιμότητας, και άρα της ανταγωνιστικότητάς του.»⁴ Οι ξένες καπνοβιομηχανίες κι οι αγοραστές που είχαν τα μονοπώλια αγόραζαν μαζικά το προϊόν μέσω καπνομεσιτών έπειτα από ομαδική συμφωνία με τους παραγωγούς. Ουσιαστικά επρόκειτο για ένα είδος κυκλώματος, Ελλήνων και ξένων καπνεμπόρων, που στόχο είχε να ρίξουν την τιμή του καπνού, ζημιώνοντας όμως παράλληλα το Δημόσιο. Αυτό το κύκλωμα ήρθε στο φως με την κρίση το 1929.

Χαρακτηριστική είναι η δημοσίευση του Καπνικού Συμβουλίου της Καπνικής Παναιτωλικής Ενώσεως στην εφημερίδα *Νεολόγος Πατρών*. Οι καπνοπαραγωγοί αποφασίζουν να πάρουν θέση και να υπερασπιστούν τα συμφέροντά τους απέναντι στους καπνεμπόρους, που όπως υπογραμμίζουν τους εκμεταλλεύονταν τεχνηέντως. Η απάντηση δίνεται με αφορμή την υπογραφή της συμφέρουσας για τους παραγωγούς σύμβασης Ζενεράλ ανάμεσα στους συνεταιρισμούς Μακρυνείας-Τριχωνίας-Ωλενείας, που οι καπνέμποροι υποβάθμιζαν :

«Ως προς δε τον πικρόχολον υπαινηγμόν του κ. Παπστράτου διά την πολύκροτον μετά της Ζενεράλ σύμβασιν, υπενθυμίζομεν αυτώ, τας σκληράς συνθήκας, υφ' ας ευρέθησαν οι καπνοπαραγωγοί και ηναγκασθήσαν να υπογράψωσιν αυτήν. Μάλιστα δε πρωτουργοί διά την υπογραφήν της συμβάσεως είναι αυτοί ούτοι οι κ. καπνέμποροι, οίτινες πέρυσι προ της υπογραφής αυτής, διά των διαφόρων εν τοις χωρίοις μεσιτών των διελάουν ότι όχι μόνον θα μας πάρουν τα καπνά προς 10 και 15 δρ. κατ' οκάν, αλλά και ως κόπρον εις τους αγρούς μας θα μας αναγκάσωσι να τα ρίψωμεν!...

Μάλιστα, κ. καπνέμποροι, σωτήριος απεδείχθη εκ των πραγμάτων η μετά της Ζενεράλ σύμβασις, διότι ενώ αφ' ενός αι τιμαί των καπνών των συμβληθέντων είναι κατά 15 έως 25 επί τοις εκατόν

⁴ Πετμεζιάς Σ., *ό.π.*, σ. 56-57.

ανώτεραι των υφ' υμών προσφερομένων , αφ' ετέρου εξησφαλίσθη διά της συμβάσεως η πώλησις αυτών και συνεπώς ο παραγωγός δεν έχει πλέον ν' ανησυχή αν θ' αγοράση καπνά αφενός ο Α ή ο Β καπνέμπορος και αν είναι υπερπαραγωγή καπνού και αν υπάρχει ζήτησις εις το εξωτερικόν και τόσα άλλα!!!! ...

Είχατε νομίζομεν, ιεράν υποχρέωσιν, κύριοι... να σπεύσητε αμέσως να προβήτε εις αγοράν των καπνών των (παραγωγών) με τιμάς τουλάχιστον υποφερτάς και όχι να καιροφυλακτήτε ποιος φουκαράς έχει άρρωστη την γυναίκα του και ποιος δυστυχής δεν έχει 5 δραχ. να πάρη ένα κομμάτι φωμί να φαν τα παιδιά του διά να του πάρητε τον καπνόν κοψοχρονιά δηλαδή 15 δραχ. την οκά!»⁵

Όντως η κερδοσκοπία ήταν σχεδόν ανέφικτο να αποφευχθεί, γι' αυτό και αρκετά νωρίς συσπειρώθηκε ένας ρωμαλέος συνδικαλισμός εργατών και παραγωγών, ως μοχλός διεκδίκησης των δικαιωμάτων τους. Όλη αυτή η εκμετάλλευση άλλωστε από την μεριά των καπνεμπόρων κι έπειτα καπνοβιομήχανων πήγαζε από τη θέση του καπνού ως το χρυσό προϊόν της χώρας. Φαίνεται ότι η επιλογή του καπνού ως κύριο εξαγωγικό προϊόν της Ελλάδας ήταν μια έξυπνη κίνηση να αναδειχθεί η ελληνική οικονομία σε διεθνές επίπεδο, καθώς μέσα από τον καπνό τοποθετήθηκε στον παγκόσμιο οικονομικό χάρτη.

Ο καπνός βοήθησε στο ισοζύγιο εισαγωγών εξαγωγών και αποτέλεσε σημαντική πηγή φορολογίας για το κράτος. Μάλιστα πρωταγωνίστησε σε κερδοφόρες διακρατικές συμφωνίες που συνήψε η Ελλάδα τόσο μεσοπολεμικά όσο και μεταπολεμικά. Η διαμόρφωση των όρων εμπορίου καπνού αποτέλεσε ζήτημα εξωτερικής πολιτικής βαρύνουσας σημασίας για τη χώρα και επηρέασε τις σχέσεις της με τα βιομηχανικά ευρωπαϊκά κράτη.⁶

Δεδομένης της σημασίας του σε εγχώριο και διεθνές επίπεδο λοιπόν, ο καπνός αξιοποιούσε μεγάλο ποσοστό της καλλιεργούμενης γεωργικής έκτασης της χώρας. «Ως καλλιέργεια ανταποκρίθηκε απόλυτα στα μορφολογικά χαρακτηριστικά των μικρής έκτασης ορεινών και ημιορεινών αγροτικών ιδιοκτησιών γης και προσέφερε διεξόδους επιβίωσής τους.»⁷ Στις περιοχές αυτές, όπου καλλιεργούνταν κατά κόρον τα ανατολικά καπνά, οι ευκαιρίες απασχόλησης ήταν μηδαμινές, τα εδάφη φτωχά κι έτσι μόνο ο καπνός εξασφάλιζε ένα ικανοποιητικό εισόδημα και

⁵ *Νεολόγος Πατρών* (1926), 'ΖΕΝΕΡΑΛ- ΣΥΝΕΤΑΙΡΙΣΜΟΙ ΚΑΠΝΕΜΠΟΡΙΟΝ', *Νεολόγος Πατρών*, αρ. φ. 705, Σεπτέμβριος 7.

⁶ Πρόντζας Ε. (2020), «Ο καπνός στις βαλκανικές και ευρωπαϊκές σχέσεις του Μεσοπολέμου», στο Πηλακίδης, Α., *1^ο Επιστημονικό Συνέδριο Καβάλας ό.π.*, σ. 121.

⁷ Πηλακίδης Α., *ό.π.*, σ. 27.

πρόσφερε κίνητρο σε μεγάλο μέρος του πληθυσμού να παραμείνουν εκεί. Μέχρι το 1960 υπολογίζεται ότι 200.000 αγροτικές οικογένειες ζούσαν απασχολούμενες με τον καπνό.

Η απασχόληση αφορούσε όλα τα επίπεδα : παραγωγή, επεξεργασία, εμπόριο. Πολλά εργατικά χέρια, ανάμεσά τους πρόσφυγες, απορροφήθηκαν στον τριτογενή τομέα, που προωθήθηκε μέσα από τις μικρές και μεγάλες καπνοβιομηχανίες που δημιουργήθηκαν. Τη δεκαετία του 1920 μάλιστα, η ομάδα βιομηχανικών κλάδων, στην οποία συμπεριλαμβάνονταν η βιομηχανία καπνού, χαρακτηριζόταν από «την ύπαρξη σημαντικού αριθμού μεγάλων μονάδων (4,6%- 15,5% του συνόλου), στις οποίες απασχολείται το μεγαλύτερο ποσοστό εργατικού δυναμικού(69-86%).»⁸ Η ανάπτυξη της χώρας ήταν θεαματική. Είναι προφανές ότι η συμβολή του καπνού στην ελληνική οικονομία και κατ' επέκταση στην κοινωνία υπήρξε πολύ σημαντική.

II. Οι απαρχές της καπνοβιομηχανίας στην Ελλάδα

Ο πρωταγωνιστικός ρόλος του τσιγάρου μαζί με την δημοσιονομική ανάγκη του ελληνικού κράτους να προβεί σε φορολογία του καπνίσματος επιβάλλουν την επιτακτική ανάγκη της τυποποίησης και συσκευασίας των καπνικών προϊόντων. Καπνός ή βιομηχανοποιημένα τσιγάρα έπρεπε να πωλούνται συσκευασμένα με κρατική εισημοταινία. Ακολούθησαν τροποποιήσεις νόμων με στόχο τη διασφάλιση της φορολογίας. «Δύο από αυτές τις τροποποιήσεις, η τροποποίηση του 1892 και, τέλος, του 1926- που κατήργησε προσωρινά τουλάχιστον τον καπνό για στρίψιμο- συνέβαλαν, σε συνδυασμό και με άλλους παράγοντες, στον εκμηχανισμό της παραγωγής και στη σταδιακή βιομηχανοποίηση του τσιγάρου.»⁹

Αν λάβει κανείς υπόψη ότι η ανάπτυξη της βιομηχανίας στην Ελλάδα ξεκινά γύρω στα 1850, οι περισσότερες ξένες επενδύσεις πραγματοποιούνται μετά το 1890. Από 22 βιομηχανίες το 1867 φτάνοντας στο 1850 η χώρα μετρούσε 145. Το 1903 ο κλάδος επεξεργασίας καπνού συγκέντρωνε το μισό από το βιομηχανικό κεφάλαιο της Θεσσαλονίκης και από τις 12 επιχειρήσεις που κυριαρχούσαν στον κλάδο οι 5 ήταν ευρωπαϊκές και αμερικάνικες (2 γαλλικές, 1 αυστριακή, 1

⁸ Πατρώνης Β., *Ελληνική Οικονομική Ιστορία, Οικονομία, Κοινωνία και Κράτος στην Ελλάδα (18^{ος}-20^{ος} αιώνας)*, Αθήνα 2015, σ. 199.

⁹ Ρούπα Ε., «Τα παραφενάλια του καπνίσματος από την προβιομηχανική στη βιομηχανική εποχή» στο Πηλακίδης, Α., *1^ο Επιστημονικό Συνέδριο Καβάλας ό.π.*, σ. 101.

βέλγικη, 1 αμερικανική) και από τις υπόλοιπες οι 4 άνηκαν σε Τούρκους ή Εβραίους. Μεγάλο μέρος του καπνεμπορίου γινόταν επίσης από ξένες εταιρείες.¹⁰

Η Ελλάδα θεσμοθετεί το 1876 νομοσχέδιο, ώστε να καθιερωθεί ο φόρος «επί του καταναλισκομένου καπνού». Οι καπνέμποροι υποχρεούνται να αποθηκεύουν τον καπνό σε ειδικά κρατικά κτίρια, ακολουθούσε η καταβολή των δικαιωμάτων υπέρ του Δημοσίου και έπειτα η εξαγωγή του επεξεργασμένου καπνού από τα κτίρια αυτά.

Μέχρι το 1883, όταν δημιουργούνται και τα πρώτα δημόσια καπνεργοστάσια, μικρές ιδιωτικές εμπορικές επιχειρήσεις αναλάμβαναν την επεξεργασία και δεματοποίηση των φύλλων καπνού. Επί κυβέρνησης Τρικούπη όμως τα καπνεργοστάσια ή καπνοκοπήτριά επεξεργάζονται τον καπνό, εκτελώντας το δικαίωμα που άνηκε στο Δημόσιο, μία εργασία που γινόταν από τον κύριο του καπνού, επιτηρούμενη από το διευθυντή του καπνεργοστασίου.

Τα δημόσια καπνεργοστάσια χωρίζονται σε εσωτερικής κατανάλωσης και σε διαμετακομίσεως. Στα πρώτα προορίζεται ο καπνός που θα καταναλωθεί εντός της χώρας, ενώ στα δεύτερα, τα οποία είναι δίπλα στα εσωτερικής κατανάλωσης έχοντας τελωνειακό γραφείο, ο εξαγόμενος καπνός. Πλήθος καπνεργοστασίων συστάθηκαν σε Αττική, Αιτωλοακαρνανία, Φθιώτιδα, Φωκίδα, Εύβοια, Πελοπόννησο, Ήπειρο, με τα κυριότερα να είναι σε Αθήνα, Πειραιά, Καλαμάτα και Πάτρα.

Ανεγέρθηκαν με νομοθετικό διάταγμα εβδομήντα δύο εργοστάσια στις πρωτεύουσες των επαρχιών, οκτώ σε κωμοπόλεις και δέκα διαμετακομίσεως. Το διάταγμα αυτό καθόριζε τον εσωτερικό οργανισμό, το προσωπικό και πώς θα εισπράττονταν το δικαίωμα εγχώριας κατανάλωσης και του φόρου του εξαγόμενου καπνού. Το τέλος βέβαια των ιδιωτικών επιχειρήσεων, που στεγάζονταν στα δημόσια καπνεργοστάσια, ήρθε μετά τους Βαλκανικούς, όταν άρχισαν να λειτουργούν ιδιωτικά καπνεργοστάσια και επικράτησε το μηχανοποίητο σιγαρέττο. Από το 1930 και έπειτα υπήρχαν ελάχιστα καπνεργοστάσια σε λειτουργία, που χρησιμοποιήθηκαν κυρίως για να εξυπηρετήσουν το Δημόσιο.

Η βιομηχανοποίηση του τσιγάρου έγινε κυρίως κατά τη δεκαετία 1925-1935, όταν η επεξεργασία καπνού περνάει από τη βιοτεχνική της φάση, με τα χειροποίητα τσιγάρα, στη

¹⁰ Γιαννίτσας Α., ‘‘Οι ξένες άμεσες επενδύσεις και η διαμόρφωση της νεοελληνικής οικονομίας (1830-1939)’’, *e journals*, διαθέσιμο στο <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/ekke/article/view/6848/6568> (πρόσβαση 19/03/2021), σ. 240.

μηχανοποιημένη παραγωγή με την εισαγωγή σιγαροποιητικών μηχανών στα καπνεργοστάσια. « Σιγαροποιητικά μηχανάς τελείων συστημάτων εκόμισεν το πρώτον εν Αθήναις ο καπνοβιομήχανος Κ. Βάρκας, εν Πειραιεί ο καπνοβιομήχανος Σπάθης και εν Πύργω ο καπνοβιομήχανος Β. Καραβασίλης τω 1909. Εκάστη σιγαροποιητική μηχανή λειτουργούσα επί 7 ώρας παράγει διακοσίας έως διακοσίας πενήκοντα χιλιάδας σιγαρέτων, αναλόγως του συστήματος αυτής. Δεδομένου ότι έκαστος σιγαροποιός μετά του βοηθού αυτού ψαλιδιστού και του κολλητού κατασκεύαζε 2.000-3.000 σιγαρέτα ημερησίως, έπεται ότι εκάστη σιγαροποιητική μηχανή ανεπλήρωσεν εκατό περίπου εργάτας.»¹¹

Οι μηχανές σταδιακά αντικαθιστούσαν τον εργάτη σε ορισμένα στάδια της παραγωγής, ενώ ο ανθρώπινος παράγοντας περιοριζόταν στην επίβλεψη της λειτουργίας τους, στην τροφοδότησή τους με πρώτη ύλη και στη συντήρησή τους. Το πακετάρισμα των τσιγάρων σύντομα κατέληξε να είναι μια διαδικασία μηχανικά επαναλαμβανόμενων κινήσεων. Η εργασία ξέφυγε πλέον από τον έλεγχο του εργάτη και προσαρμοζόταν στην κίνηση των μηχανών ή καθοριζόταν από το σύστημα παραγωγής που επέβαλλε η βιομηχανία.¹² Οι εργάτες δεν άργησαν να αντιδράσουν βλέποντας τον περιορισμό της εργασίας και τη μείωση των ημερομισθίων τους, κινητοποιήθηκαν κι έτσι ήδη από το 1919 και το 1920 πραγματοποιούνται δύο Πανελλήνια Συνέδρια Καπνεργατικών Οργανώσεων με σκοπό να θέσουν το ζήτημα της παγίωσης της θέσης των καπνεργατών στα καπνεργοστάσια.

Αναμφισβήτητα ο Μεσοπόλεμος αποτελεί τη χρυσή εποχή της ελληνικής καπνοβιομηχανίας. Η ετήσια παραγωγή φτάνει τις 30.000-40.000 τόνους, το 1/6 απορροφάται στην εγχώρια καπνοβιομηχανία και η υπόλοιπη ποσότητα πηγαίνει σε εξαγωγικούς προορισμούς όπως η Ολλανδία ή η Αίγυπτος. Καθώς ο ανταγωνισμός των ξένων βιομηχανιών ήταν μεγάλος η εγχώρια σιγαροβιομηχανία καλούνταν να συμβαδίσει και να θέσει γερά θεμέλια ανάπτυξης. Στηρίχθηκε έτσι στα εμπορικά σήματα. Στα πρώτα χρόνια του 20^{ου} αι. η συσκευασία και τα σήματα είχαν πολύ μεγάλη σημασία. Απόδειξη είναι ότι ο μεγαλύτερος καπνέμπορος των Αθηνών, Κωνσταντίνος Βάρκας, για να αντιμετωπίσει το ζήτημα της μίμησης των τσιγάρων του από κάποιον Κυριάκο Βαρκά, έβαλε στα πακέτα τη φωτογραφία του κι έπειτα το σήμα της λέμβου.

¹¹ Χαροντάκης Δ., (2008), Ταξίδι στην Οικονομία του Καπνού, *Το Βήμα*, διαθέσιμο στο <https://www.tovima.gr/2008/11/24/finance/taksidi-stin-istoria-toy-kapnou/> (πρόσβαση στις 19/03 /2021).

¹² Πατρώνης Β., *ό.π.*, σ. 194.

Η προσάρτηση των Νέων Χωρών όξυνε τον ανταγωνισμό των βιομηχανιών, ενώ η οικονομική κρίση και η υπερφορολόγηση της περιόδου ωθούσαν τους καπνιστές προς τα λαθραία. Οι καπνοβιομηχανίες έπρεπε συνεχώς να προβάλλουν την επωνυμία τους και να παράγουν ένα προϊόν που θα έλκει τον καταναλωτή με το μέγεθος, την ποιότητα αλλά και την εμφάνιση. Ως εκ τούτου αναπτύχθηκε ο τομέας της κυτιοβιομηχανίας, της λιθογραφίας και της χαρτοποιίας. «Ορισμένες καπνοβιομηχανίες, είτε δημιούργησαν ιδιαίτερο τμήμα στα εργοστάσιά τους, όπως οι Μαρούλη και Παπαστράτου, είτε ίδρυσαν θυγατρική εταιρεία κυτιοποιίας και λιθογραφίας, όπως η Ανώνυμος Ελληνική Εταιρεία Βιομηχανίας Καπνού με την ΕΛΚΑ(ιδρ. 1918) , μετέπειτα Ασπιώτη-ΕΛΚΑ. Η Παπαστράτος ήταν η πρώτη που έφερε μηχανήμα όφσσετ που τύπωνε πενταχρωμία.»¹³

Αν και η εικόνα των κυτίων ήταν πολύ σημαντική και προκαλούσε το θαυμασμό στον καταναλωτή, πολλές φορές ειδικά σε περιόδους οικονομικής ύφεσης και υψηλής φορολογίας γινόταν βάρος. Καθώς η φορολογία δεν γινόταν να μειωθεί θα έπρεπε να αποφευχθεί η δαπανηρή συσκευασία και να αντικατασταθεί από μια αντίστοιχη λιτή χάρτινη. Η λιτή χάρτινη συσκευασία , το λεγόμενο φακελάκι, χρησιμοποιήθηκε το 1950, μετά τη χύμα διανομή τσιγάρων στη διάρκεια της Κατοχής.

Τη δεκαετία του 1930 φτάνει να απασχολείται στην καπνεργασία (παραγωγή, καπνοβιομηχανίες, υπαλληλικό προσωπικό εταιρειών, μεταφορείς , ενοικιαστές καπναποθηκών) περίπου το 1/6 του ελληνικού πληθυσμού. Από τις εξαγωγές η χώρα κερδίζει το 40-45% των εξαγωγικών κερδών όλων των γεωργικών και βιομηχανικών προϊόντων της και από τη φορολογία εισπράττει το 1/5 των συνολικών φορολογικών προσόδων. Μετράει 150 καπνοβιομηχανίες και τα τσιγάρα χωρίζονται σε πολυτελείας, ημιπολυτελείας και «λαϊκά». Μέχρι το 1960 ο ρυθμός αύξησης των εξαγωγών βιομηχανικών προϊόντων είναι υψηλός, ενώ σταδιακή κάμψη έρχεται μετά το 1970.

III. Η ακμή και η πτώση του καπνεμπορίου

Ο 20^{ος} αι. χαρακτηρίζεται ως το χρονικό ορόσημο ακμής του καπνεμπορίου για την Ελλάδα. Το καπνεμπόριο στην Ανατολική Μακεδονία και τη δυτική Θράκη βρισκόταν στην επιρροή των

¹³ Ρούπα Ε., *ό.π.*, σ. 103.

μεγάλων εξαγωγικών οίκων, αν και λίγων, και των εθνικών μονοπωλίων.¹⁴ Τα χαμηλότερης ποιότητας καπνά στην υπόλοιπη περιοχή της Μακεδονίας πήγαιναν συνήθως για λαθρεμπόριο. Οι πόλεις της Καβάλας και της Ξάνθης ήταν τα βασικά κέντρα επεξεργασίας και εξαγωγής καπνού, ενώ επίσης χρησιμοποιούνταν ως έδρα των κυριότερων Οθωμανών καπνεμπόρων.

Είχε φτάσει η χρονική στιγμή μεγάλες καπνεμπορικές εταιρείες να επιδείξουν την πυγμή, ώστε να επιβληθούν στους μικρότερους εμπόρους, παρά τα εμπόδια των τελευταίων με στόχο να διαφυλάξουν την αυτονομία τους. Το δίκτυο των σχέσεων καπνεμπόρων και καπνομεσιτών δημιουργήθηκε γύρω από πόλεις στα λιμάνια εξαγωγής, όπως η Σμύρνη και η Θεσσαλονίκη ή γύρω από μικρότερες καπνυπόλεις ή λιμάνια όπως η Καβάλα, η Ξάνθη, η Δράμα και η Φιλιππούπολη. Πολλοί ελληνικοί και λεβαντίνικοι οίκοι ήταν σε θέση να ελέγχουν την κορυφή της εμποροτραπεζικής αλυσίδας του καπνεμπορίου.

Εντούτοις οι οικονομικές δυσκολίες της περιόδου ήταν αδύνατο να μην επηρεάσουν την παραγωγή καπνού. Η δεκαετία του 1920 είναι γνωστή στην οικονομία του καπνού για την κρίση καπνικής υπερπαραγωγής, ως απότοκος της διεθνούς οικονομικής κρίσης το 1924. Η λύση στο πρόβλημα εκτιμήθηκε πως θα είναι από τη μια η μείωση του κόστους παραγωγής και εμπορικής επεξεργασίας σε συνδυασμό με την ποιότητα του προϊόντος, που έπρεπε να παραμένει υψηλή και από την άλλη ο περιορισμός των καλλιεργούμενων εκτάσεων.

Όμως και η κρίση το 1929 επηρέασε με το δικό της τρόπο τους ευκαιριακούς παραγωγούς και καπνεργάτες. Τα ημερομίσθια μειώθηκαν, ενώ η κρίση οδήγησε τους καπνεμπόρους να απλουστεύσουν την επεξεργασία καπνού. Η πτώχευση του ελληνικού κράτους έρχεται το Μάιο του 1932 και μαζί της φέρνει εκτός των άλλων και χρεοκοπίες μικρών ή επίδοξων καπνεμπόρων. Οι εξαγωγές καπνού μειώθηκαν λόγω της γερμανικής ύφεσης. Η Γερμανία ήταν ο κύριος εισαγωγέας ελληνικών καπνών και ως εκ τούτου ο τόπος όπου ιδρύθηκαν πολλές καπνοβιομηχανίες από Έλληνες. Ήταν η περίοδος που πολλοί επένδυσαν τα κέρδη τους στην εγχώρια αγορά, όπως οι αδελφοί Παπαστράτου, που δημιούργησαν την βιομηχανία τους το 1930.

Μετά το 1934 η αγροτική παραγωγή στην Ελλάδα ανεβαίνει με τις εξαγωγές και το διεθνές εμπόριο να παρουσιάζουν ανάκαμψη. Ωστόσο η γερμανική αγορά εκμεταλλευόμενη διμερείς εμπορικές συμφωνίες κατάφερε να κυριαρχήσει στο εμπόριο Βαλκανίων, κεντρικής και

¹⁴ Πετμεζιάς Σ., *ό.π.*, σ. 52.

ανατολικής Ευρώπης. Η Βουλγαρία προσανατολίστηκε προς τη γερμανική αγορά, ενώ η Ελλάδα και η Τουρκία προς την αμερικανική. Η Ελλάδα προσέφερε στην αμερικανική αγορά το ακριβότερο και ποιοτικότερο προϊόν.

Η περίοδος μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο αποδείχθηκε περίοδος αποδιοργάνωσης του ελληνικού τραπεζικού συστήματος και παρεμβατισμού στην οικονομία της Ελλάδας. Ο καπνός ήταν κύριο εξαγωγικό προϊόν της χώρας κι έτσι η χρηματοδότηση της εμπορίας και επεξεργασίας του ήταν πρωτίστης σημασίας με την Τράπεζα της Ελλάδος (ΤτΕ) ή την Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδας (ΑΤΕ) να την αναλαμβάνουν κατά βάση.

Η κυριότερη έλλειψη του ελληνικού συστήματος διαχείρισης του καπνού ήταν το κρατικό μονοπώλιο που θα συντόνιζε την παραγωγή, την επεξεργασία και την πώληση¹⁵. Η αγοραπωλησία του καπνικού προϊόντος καθοριζόταν τόσο από τον ενεργό ρόλο των ιδιωτικών εταιρειών και ξένων οίκων όσο κι από τον κρατικό παρεμβατισμό. Έτσι χωρίζοντας τις καλλιέργειες καπνών που προορίζονταν για εξαγωγή (Μακεδονία, Θράκη και Θεσσαλία) από αυτές που προορίζονταν για την εγχώρια αγορά (Αιτωλοακαρνανία, Φθιώτιδα, Πελοπόννησος και νησιά), ο παρεμβατισμός αυτός εφαρμόστηκε πολύ πιο εύκολα.

Κατά το 1950 παρατηρείται μια ιδιαίτερη μείωση της καπνικής παραγωγής. Παράλληλα αλλαγές στην παγκόσμια αγορά, όπως η διαφοροποιημένη χρήση των ανατολικών καπνών για τον εξευγενισμό των τσιγάρων blend, η απώλεια της σημαντικής γερμανικής αγοράς και η μείωση ζήτησης από την αμερικανική αγορά, λόγω του ανταγωνισμού που έφεραν τα τουρκικά καπνά, επέφεραν μεγάλη μείωση στα έσοδα από τις εξαγωγές. Αποτέλεσμα ήταν να σημειωθούν αλλαγές σε θεσμικούς παράγοντες, σημαντικούς για την καπνική οικονομία.

Το κόστος του εξαγόμενου προϊόντος μειώθηκε όταν καταργήθηκε το εξειδικευμένο επάγγελμα του καπνεργάτη μετά την ψήφιση νόμου από την Κυβέρνηση Παπάγου εν έτη 1953. Το 1957 ο Αυτόνομος Οργανισμός Ελληνικού Καπνού (ΑΟΕΚ) μετονομάστηκε σε Εθνικό Οργανισμό Καπνού (ΕΟΚ), ενώ ο θεσμικός ρόλος της Κρατικής Επιτροπής Καπνού (ΚΕΚ) κατοχυρώθηκε¹⁶. Η Καπνεμπορική Ομοσπονδία, συνέχισε τη δράση της ως συντονιστικό όργανο των

¹⁵ Λεωνιδάκης Ν., «Η χρηματοδότηση της εμπορίας και επεξεργασίας του καπνού κατά τη μεταπολεμική περίοδο» στο Πηλακίδης Α., 1^ο Επιστημονικό Συνέδριο Καβάλας ό.π., σ. 107.

¹⁶ Λεωνιδάκης Ν., ό.π., σ. 108.

καπνεμπορών. Από το 1947 είχε ιδρυθεί η Συνεταιριστική Ένωση Καπνοπαραγωγών Ελλάδος (ΣΕΚΕ).

Στη μεταπολεμική περίοδο σημαντικό ρόλο είχε η ΝΕ. Πρόκειται για έναν παράγοντα που ιδρύθηκε το 1946 και επιβλήθηκε από τους ξένους πιστωτές για να ελέγχει την πιστωτική λειτουργία. Την επίσημη χρηματοδότηση του καπνεμπορίου είχε αναλάβει η ΤτΕ. Οι όροι των χρηματοδοτήσεων προσδιορίζονταν από έναν γραφειοκρατικό μηχανισμό που απαρτιζόταν από τη Διεύθυνση Πιστώσεων της ΤτΕ, την Υποεπιτροπή Βιομηχανικών Πιστώσεων και τη ΝΕ, που έπαιρνε και την τελική απόφαση.

Φυσικά, ασκούσαν πιέσεις στους παραπάνω παράγοντες τόσο από τις βιομηχανίες όσο και από τον ΑΟΚ, τη ΣΕΚΕ, διάφορα Υπουργεία και όργανα των καπνοπαραγωγικών περιοχών. Τα έξαγωγήμα καπνά και τα έξοδα επεξεργασίας τους απασχολούσαν περισσότερο τους κρατικούς φορείς αναφορικά κυρίως με το ποσοστό των χρηματοδοτήσεων που απαιτούσαν. Αντίθετα λιγότερο απασχολούσαν οι χρηματοδοτήσεις για την αγορά καπνών εσωτερικής κατανάλωσης. Η ΑΤΕ τέλος, είχε αναλάβει τη χρηματοδότηση των καπνοπαραγωγών με τα «δάνεια πλασματικού ενεχύρου».

Αναφορικά με τη χρηματοδότηση των εξαγωγίμων καπνών η ΝΕ είχε τον κεντρικό ρόλο των αποφάσεων για τις χρηματοδοτήσεις. Το ποσοστό των χρηματοδοτήσεων εξαρτιόταν από τη μέθοδο εξαγωγής του καπνού και σχετιζόταν με την τιμή αγοράς. Μετά τη δεκαετία του 1950 η ποικιλία των καπνών ήταν αυτή που καθόριζε τα ποσοστά.

Η εξαγωγική διαδικασία του προϊόντος περιλάμβανε επίσης πιστώσεις για τα έξοδα επεξεργασίας. Εάν γίνονταν προπωλήσεις η χρηματοδότηση κάλυπτε μέχρι το 100% των δαπανών, δηλαδή υλικά συσκευασίας, ενοίκια αποθηκών κ.α.¹⁷ Η χρηματοδότηση επεξεργασίας γινόταν ανά οκά καπνού και προσδιοριζόταν από την γεωγραφική περιοχή, την ποικιλία και τη μέθοδο επεξεργασίας.

Παρατηρούμε ότι οι μικροί καπνέμποροι δεν μπορούν να ανταγωνιστούν μεγάλες καπνεμπορικές επιχειρήσεις παρά τη χορήγηση προνομιακών όρων χρηματοδότησης από τη ΝΕ.

¹⁷ Λεωνιδάκης Ν., *ό.π.*, σ. 111.

Οι επιχειρήσεις έβγαιναν ιδιαίτερα κερδισμένες καθώς το επιτόκιο των πιστώσεών τους ήταν πολύ πιο χαμηλό από εκείνο των υπόλοιπων τραπεζικών χρηματοδοτήσεων.

Από την άλλη, τα καπνά που προορίζονταν για εσωτερική κατανάλωση κάλυπταν το 20% της συνολικής καπνοπαραγωγής μεταπολεμικά. Στην εγχώρια αγορά κυριαρχούν οι μεγάλες επιχειρήσεις των Παπαστράτου, Αδελφών Καρέλια, Κεράνη και Αδελφών Ματσάγγου. Οι πιστώσεις κατανέμονταν με βάση το υφιστάμενο μερίδιο αγοράς.

Ο σχηματισμός αποθεμάτων για εννέα και στη συνέχεια για περίοδο άνω των δεκαπέντε μηνών, ήταν όρος των χρηματοδοτήσεων προκειμένου να ικανοποιηθεί η εσωτερική ζήτηση. Οι επιχειρήσεις όμως δεν μπορούσαν να απορροφήσουν το σύνολο της αυξημένης παραγωγής κι έτσι μετά το 1950 η ΑΤΕ αγόραζε το υπόλοιπο αδιάθετο προϊόν.

Μετά το 1955 το εσωτερικό εμπόριο καπνού χρηματοδοτούνταν από την ΑΤΕ, η οποία με το Αποθεματικό Κεφάλαιο Προστασίας Καπνοπαραγωγής, που ιδρύθηκε το 1956, τις πιστώσεις με χαμηλούς τόκους από την ΤτΕ και την αποπληρωμή των δόσεων από τις βιομηχανίες προχωρούσε στην εξόφληση των καπνοπαραγωγών. Η ΝΕ ήταν αυτή που καθόριζε την ανώτατη τιμή ανά οκά και το χρόνο για να πραγματοποιηθούν οι αγορές. Μεσ στους όρους ήταν ότι το 50% των καπνών θα προέρχεται από την Αιτωλοακαρνανία.

Συνολικά η δεκαετία του 1950 κρίνεται αρκετά κερδοφόρα για την οικονομία της Ελλάδας, καθώς μέσα από τον καπνό κατάφερε να αυξήσει τις εξαγωγές, ενώ μια δεκαετία μετά ιδρύθηκαν 15 νέες καπνοβιομηχανίες μεγάλου βεληνεκούς, όπως η Γ.Α. Κεράνης. Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθεί η επιτυχία της ελληνογερμανικής συμφωνίας για τα καπνά, Tabakabkommen. Τα νούμερα μιλάνε από μόνα τους, όταν το 1950-51 μετά την υπογραφή της συμφωνίας η αξία των ελληνικών εξαγωγών καπνού ανέβηκε σταθερά από 25,8 εκατομμύρια μάρκα το 1951 σε 94,2 το 1957.¹⁸ Το 1/3 της ελληνικής καπνικής παραγωγής είχε εισέλθει στη γερμανική αγορά.

Αμφότερες οι δύο χώρες είχαν μια σημαντική οικονομική ανάπτυξη. Από τη μια η γερμανική οικονομία καθιερώθηκε ως δυνατή οικονομία κι από την άλλη η υποτίμηση της δραχμής το 1953 στο 50% έφερε ως αποτέλεσμα τα εξαγωγικά ελληνικά προϊόντα να γίνουν πιο φθηνά και πιο ανταγωνιστικά. Οι γερμανικές εισαγωγές ελληνικών προϊόντων σημείωσαν αξιοσημείωτη αύξηση

¹⁸ Αποστολόπουλος Δ., «Η Ελληνογερμανική Συμφωνία του 1950 για τα καπνά (Tabakabkommen)», στο Πηλακίδης Α., 1^ο Επιστημονικό Συνέδριο Καβάλας ό.π., σ. 152.

από το 1949 έως το 1953, όπως και οι γερμανικές εξαγωγές προς την Ελλάδα που τριπλασιάστηκαν. Οι γερμανικές εταιρείες μαζί με τις ελληνικές ενίσχυσαν την ελληνική οικονομία. Αυτή η συνεργασία χαρίζει στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας την πρωτιά στο ελληνικό εισαγωγικό και εξαγωγικό εμπόριο, ενώ επίσης τη βοηθά να αποστασιοποιηθεί από το ναζιστικό παρελθόν, παρουσιάζοντας ένα φιλειρηνικό προφίλ στη Δύση.

Η σταδιακή πτώση του καπνοπαραγωγικού κλάδου θα έρθει περίπου το 1975 όταν οι εξαγωγές θα καταλαμβάνουν μόλις το 0.1% των συνολικών. Ξένες επενδύσεις δεν υπάρχουν, ενώ η ελληνική καπνοβιομηχανία αποδεικνύεται λιγότερο εξαγωγίμη σε σχέση με την περίοδο πριν το 1960.

Κεφάλαιο 2^ο: Καπνεργασία και πρόσφυγες (Η προσφυγική απορρόφηση στις καπνοβιομηχανίες)

I. Η κατανομή της εργασίας στις καπνοβιομηχανίες

Η εργασία στις καπναποθήκες μπορεί να διακριθεί σε τρεις περιόδους, με την πρώτη να φτάνει ως το 1922. Τότε διαμορφώνονται τα στοιχεία αυτά που προσδιορίζουν το καπνεργατικό επάγγελμα. Πρόκειται για την επιμελημένη επεξεργασία του καπνού, που οδηγούσε στη βέλτιστη ποιότητα του προϊόντος γευστικά, επιτρέποντας παράλληλα τη μακροπρόθεσμη αποθήκευσή του, τη χρησιμοποίηση του μπασμά, μιας ιδιαίτερης καπνικής ποικιλίας και την εμφάνιση της ειδικότητας των ντεξήδων.

Αναφορικά με τους μπασμάδες γνωρίζουμε ότι ήταν το βασικότερο είδος των ανατολικών καπνών, ευγενή και εκλεκτά καπνά, που απαιτούσαν την πιο επιμελημένη επεξεργασία. Η ιδιαίτερη ειδίκευση ήταν το κύριο προσόν των εργατών, απασχολούνταν πολλοί ανειδίκευτοι εργάτες προς αρωγή των ειδικευμένων. Επομένως οι συνθήκες εργασίας δεν θα μπορούσαν να είναι πιο προνομιακές για τους καπνεργάτες, που ήταν σε θέση να εξασφαλίζουν υψηλά ημερομίσθια.

Οι ειδικευμένοι εργάτες του μπασμά ήταν οι λεγόμενοι ντεξήδες, ενώ οι βοηθοί τους, οι πασταλτζήδες. Οι τελευταίοι απαρτίζονταν κυρίως από γυναίκες και παιδιά που άνηκαν στις ίδιες οικογένειες με αυτούς.¹⁹ Παρατηρείται μια ιεράρχηση στην κατανομή της εργασίας, καθώς οι ντεξήδες ήταν συνήθως πατέρες, σύζυγοι ή τα μεγάλα αδέρφια που ηγούνταν τόσο στην οικογένεια όσο και στο χώρο της εργασίας. Εξασφάλιζαν τα πιο υψηλά ημερομίσθια, ενώ το ύψος τους ρύθμιζε τις αμοιβές των υπολοίπων. Ήταν αυτοί που περιόριζαν τις μισθολογικές διαφορές ανάμεσα στις διάφορες κατηγορίες εργατών.

Αυτή η ιδιαίτερη επιρροή των ντεξήδων φαίνεται ότι ενοχλούσε τους καπνέμπορους, οι οποίοι όμως υποχρεούνταν να τη δεχθούν καθώς δεν μπορούσαν να ρισκάρουν την εργατική δύναμη που τους ήταν απαραίτητη. Το υψηλό όμως κόστος παραγωγής, που ολοένα και ανέβαινε, τους δυσσχεστούσε ιδιαίτερω. Μονόδρομος ήταν να το μειώσουν και μια από τις πρώτες προσπάθειές τους το 1910 ήταν η αντικατάσταση ανδρών ντεξήδων από γυναίκες ντεξήδες. Η έλλειψη

¹⁹ Φουντανόπουλος Κ., «Ο άλλος εργάτης»: Καπνεργάτριες και κατανομή της εργασίας στα καπνεργοστάσια της Θεσσαλονίκης του Μεσοπολέμου», στο Πηλακίδης Α., 1^ο Επιστημονικό Συνέδριο Καβάλας ό.π., σ. 252.

ειδικευμένης εργασίας ανδρών σε συνδυασμό με το χαμηλό ημερομίσθιο των γυναικών αποτέλεσαν ευνοϊκές συγκυρίες για το εγχείρημα αυτό.

Βέβαια ανασταλτικός παράγοντας στάθηκαν οι μαζικές απεργίες του 1914 και 1920, που συνήθως ήταν επιτυχείς και ανέτρεψαν τις επιδιώξεις των εργοδοτών.²⁰ Οι καπνεργάτες επεδίωκαν τον έλεγχο της εργασίας που συνεπαγόταν να μην επηρεαστεί από την προσπάθεια αντικατάστασής τους από γυναίκες. Εν τέλει κατάφεραν να υποχρεωθούν οι εργοδότες να προσλάβουν συγκεκριμένο αριθμό ντεξήδων, κατ' επέκταση να μην ανατραπεί η κατά φύλο κατανομή της καπνεργασίας.

Η δεύτερη περίοδος εργασίας στις καπναποθήκες εκτείνεται από το 1922 ως το 1929. Το έτος 1929 θεωρείται ορόσημο για το καπνικό ζήτημα, αφού ψηφίστηκε ο νόμος για την εξαγωγή των ανεπεξέργαστων καπνών. Ουσιαστικά οι εργάτες επιβλήθηκαν στους εργοδότες, γιατί αυτός ο νόμος υπαγόρευε τη μείωση των ανεπεξέργαστων και επέβαλε μια απόδοση εργασίας που από τους εργοδότες θεωρούνταν μικρή, την ίδια στιγμή που ζητούμενό τους ήταν οι εργάτες τους να δουλεύουν περισσότερο.

Ωστόσο η αστάθεια της οικονομίας στη δεκαετία του 1920 και η πτώση των διεθνών τιμών του καπνού, δημιούργησαν τις καλύτερες προϋποθέσεις κατάργησης του προαναφερθέντος νόμου. Το 1925 επιτράπη η εξαγωγή ανεπεξέργαστων καπνών, η απλοποίηση της επεξεργασίας με τη χρησιμοποίηση γυναικών (τόγκα), ενώ προβλέφθηκε η δημιουργία ασφαλιστικού ταμείου για τους καπνεργάτες, του Ταμείου Ασφάλισης Καπνεργατών (ΤΑΚ)²¹.

Το αξιοπερίεργο είναι ότι ενώ πλέον οι εργοδότες θα μπορούσαν να αντικαταστήσουν τους άνδρες με τις γυναίκες δεν το έκαναν μέχρι το 1929. Διατήρησαν το σύστημα και την οργάνωση επεξεργασίας του μπασμά, προσπαθώντας να κάνουν τους άνδρες πιο πειθαρχημένους και αποτελεσματικούς. Πιθανόν να είχαν πειστεί για την κατανομή κατά φύλο της εργασίας, μιας και οι απεργιακοί αγώνες έδειξαν ότι οι εργάτες μαζικά κατάφεραν να επιβληθούν σε θέματα που αφορούσαν την οργάνωση και την παραγωγή.

Εύκολα συνάγεται το συμπέρασμα ότι η ειδίκευση των γυναικών καπνεργατριών δεν κατάφερε να αναγνωριστεί εξαιτίας του ανδρικού συνδικαλισμού που τις παρουσίασε ως ανειδίκευτες. Το

²⁰ Φουντανόπουλος Κ., *Εργασία και εργατικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη, 1908-1936*, Αθήνα 2005, σ. 183-191.

²¹ Φουντανόπουλος Κ., «Ο άλλος εργάτης»: Καπνεργάτριες ..., *ό.π.*, σ. 253.

ζήτημα των χαμηλών ημερομισθίων δεν κατάφερε να νικήσει την ανισότητα των φύλων. Οι εργοδότες πείστηκαν ότι οι γυναίκες ντεξήδες δεν θα μπορούσαν να αναλάβουν όλες τις ευθύνες, αλλά θα ήταν πιο αποτελεσματικές επικουρικά προς τους άνδρες. Η γυναικεία ειδίκευση επομένως στον καπνό δεν ανταποκρινόταν στην πραγματικότητα, αλλά ήταν ζήτημα κοινωνικής κατασκευής.

Τι συμβαίνει όμως μετά το 1929, όταν και ξεκινάει η τρίτη περίοδος της καπνεργασίας; Αν και μέχρι τότε οι έμποροι πίστευαν στην αποτελεσματικότητα της ανδρικής εργασίας, η διεθνής πτώση των τιμών του καπνού τους ανάγκασε να σκεφτούν διαφορετικά για να σώσουν την παραγωγή τους. Η αντικατάσταση ανδρών από γυναίκες εργάτριες ήταν πλέον επιτακτική ανάγκη και έτσι επιβλήθηκε ένας καινούριος τρόπος οργάνωσης της παραγωγής.

Η τόγκα ήρθε να αντικαταστήσει τη μέθοδο επεξεργασίας του μπασμά, χωρίς όμως να βάζει γυναίκες ντεξήδες στη θέση ανδρών, όπως είχε επιχειρηθεί παλαιότερα. Η τόγκα είχε δική της οργάνωση της καπνεργασίας με ειδικότητες που ασκούσαν αποκλειστικά από γυναίκες. Ως μέθοδος επεξεργασίας εντοπίζεται ήδη από την εποχή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και αναφέρεται σε γυναίκες.²² Η αρχιεργάτρια ξεχώριζε τέσσερις ποιότητες στα φύλλα καπνού, ενώ ο άνδρας ντεξής επτά. Αν και οι εργοδότες ήξεραν την επιδεξιότητα που χρειαζόταν για να γίνει αυτή η διαδικασία, καθώς οποιοδήποτε λάθος θα κόστιζε στην τιμή του προϊόντος, εντούτοις δεν την αναγνώριζαν και μάλιστα πλήρωναν ελάχιστα σε σύγκριση με τα ανδρικά ημερομίσθια.

Το 1930 οι άνδρες εργάτες συνειδητοποιώντας ότι δεν πρόκειται να επανέλθει η μέθοδος επεξεργασίας του μπασμά και αναγνωρίζοντας τις δεξιότητες των γυναικών, αιτήθηκαν να συμμετάσχουν στην εργασία της τόγκας. Βασικό επιχειρήματός τους ήταν από τη μια ότι η εργασία θα αποκτούσε ποιότητα, λόγω της συμμετοχής τους, και από την άλλη η επερχόμενη άνοδος των ημερομισθίων. Φυσικά οι εργοδότες αρνήθηκαν επικαλούμενοι το χαρακτηριστικό της τόγκας ιστορικά, που ήταν η αμιγώς γυναικεία εργασία και η υποχρεωτική αναγνώρισή της, που όντως θα οδηγούσε σε υψηλότερους μισθούς. Το 1933 με νομοθετικό διάταγμα επιβλήθηκε η πρόσληψη ανδρών κατά 50% των εργατών σε μια αποθήκη.

Οι καπνεργάτες κατάφεραν να πετύχουν την ανάδειξη του επαγγέλματος τους σε κλειστό προς τις γυναίκες εργάτριες, καθιστώντας τις ικανές να αναλάβουν βοηθητικά καθήκοντα και όχι

²² Φουντανόπουλος Κ., *ό.π.*, σ. 256.

ηγετικά, παρότι είχαν αποδείξει την ικανότητά τους στην επεξεργασία του καπνού. Αν και χαρακτηριστικό της γυναικείας εργασίας ήταν ο χαμηλός μισθός, οι Θεσσαλονικείς εργοδότες δεν μπόρεσαν να ξεφύγουν από κοινωνικά στερεότυπα αναφορικά με το φύλο. Παρά τη σταδιακή απόκλιση των ανδρών στο χώρο της εργασίας με τη μέθοδο της τόγκας, φαίνεται πως οι κοινωνικές αντιλήψεις παραμένουν διάχυτες και συνεχίζουν να επηρεάζουν την εργασιακή δραστηριότητα.

II. Η γυναικεία προσφυγική εργασία

Το Αγρίνιο είχε αποκτήσει τη φήμη της καπνούπολης, η οποία φήμη είχε ξεπεράσει τα όρια της πόλης.²³ Το γεγονός αυτό αποτέλεσε τον σημαντικότερο παράγοντα για την εγκατάσταση των προσφύγων στην πόλη μετά τη Μικρασιατική καταστροφή το 1922, οι οποίοι αποτέλεσαν το μεγαλύτερο αριθμό του καπνεργατικού δυναμικού με τις γυναίκες κυρίως να αναζητούν εργασία στα καπνομάγαζα απ την αρχή της έλευσής τους.

Οι προσφυγικές ροές επέφεραν και την αύξηση της καλλιέργειας του καπνού στην πόλη σχεδόν εξ' αρχής καθώς αυξήθηκαν τα εργατικά χέρια κι έτσι επιτρεπόταν η αύξηση των καλλιεργήσιμων εκτάσεων και της παραγωγής η οποία με τη σειρά της είχε ως φυσικό επακόλουθο την ανέγερση νέων καπναποθηκών όπου θα γινόταν η επεξεργασία του καπνού.

Το εργατικό δυναμικό αποτελούταν κυρίως από γυναίκες και παιδιά πρόσφυγες με κύριο στόχο την αντιμετώπισή της φτώχειας. Στις καπναποθήκες οι γυναίκες καταλάμβαναν το μεγαλύτερο ποσοστό των εργατών καθώς κατάφεραν να ενταχθούν στο περιβάλλον της μισθωτής εργασίας και να κάνουν αισθητή την παρουσία τους παρά τις έντονες αντιδράσεις των ντόπιων.

Έπειτα, η γυναικεία εργασία στις καπναποθήκες θεωρούταν ηθικά επιβλαβής και ενίοτε ολέθρια σύμφωνα με την Κ. Μπάδα. Η εργασία ήταν ανάγκη για την επιβίωση αλλά οι ανησυχίες που στηρίζονται στις συνέπειες που ενδεχομένως να προκαλούσε η γυναικεία εξωτερική εργασία. Άμεση συνέπεια σ' αυτή τη μεγάλη ζήτηση εργασίας από τον γυναικείο πληθυσμό ήταν να χρησιμοποιούνται ως ανειδίκευτες εργάτριες με πολύ χαμηλές αμοιβές.

²³ Πατρώνης Β., « Από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα στη μεταπολεμική περίοδο : Διαστάσεις, χωρική επέκταση και συμβολή της καπνοπαραγωγής στην Αιτωλοακαρνανία» στο Πηλακίδης Α., 1^ο Επιστημονικό Συνέδριο Καβάλας ό.π., σ. 169.

III. Η παιδική προσφυγική εργασία

Ένα ακόμη στοιχείο της εργασίας στις καπναποθήκες ήταν η παιδική εργασία, αδήριτη ανάγκη εξ' αιτίας των οικονομικών δυσκολιών που αντιμετώπιζε κάθε προσφυγική οικογένεια. Εκτελούσαν εργασίες που δε χρειαζονταν μυϊκή δύναμη αλλά ταχύτητα, τις περισσότερες φορές πριν κλείσουν τα 13 έτη. Αρχικά απασχολούταν ως καθαριστές των χώρων της αποθήκης και αργότερα λάμβαναν μέρος στα διάφορα στάδια της επεξεργασίας.

Η εισαγωγή σιγαροποιητικών μηχανών κατά τον 20^ο αι. αναδιάρθρωσε τις εργασιακές δομές. Η ανδρική εργασία παραγκωνίστηκε, αφού πλέον το χειροποίητο τσιγάρο υποβαθμίστηκε και αυξήθηκε η παιδική και γυναικεία εργασία. Όλο και περισσότερα μέλη της οικογένειας εντάσσονται στις βιομηχανίες, αφού οι ανάγκες έχουν αυξηθεί. Πόλος έλξης λοιπόν τα εργοστάσια που προσφέρουν άμεσα μεροκάματο και μάλιστα σε εργασία που μαθαίνεται εύκολα.

Πολλά παιδιά βρίσκουν δουλειά στις βιομηχανίες με χαμηλό μεροκάματο, βοηθητικό όμως για την οικογένεια αφού προστίθεται σε αυτό της μητέρας ή της αδελφής που δουλεύουν εκεί. Νεαρά κορίτσια χωρίς να είναι προαπαιτούμενο η εμπειρία ή η γνώση της εργασίας απασχολούνται ειδικά όταν οι ανάγκες του εργοστασίου είναι περιστασιακές για εργατικό δυναμικό. Όσο πιο γρήγορες τόσο πιο καλά αμειβόμενες ήταν οι υπηρεσίες τους και μπορούσαν να τους εξασφαλίσουν ένα πιο σταθερό πόστο μακροχρόνια.

Η καπνοβιομηχανία Ματσάγγου στο Βόλο είναι ένα παράδειγμα μεγάλης καπνοβιομηχανίας που έδωσε δουλειά σε πολλά μικρά αγόρια και κορίτσια, άνδρες και παιδιά χωρίς πάντα να εξασφαλίζει μακρόχρονη εργασία ή προοπτικές ειδίκευσης²⁴. Οι άνθρωποι αυτοί επικεντρώθηκαν στην εξασφάλιση των προς το ζην και στην επιβίωση των οικογενειών τους αποδεχόμενοι τις οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες της εποχής τους.

²⁴ Μπέτας Θ., «Κυριακή Κερανόδο, ετών 7, πακεταρίστρια. Παιδική εργασία στην ελληνική καπνοβιομηχανία κατά τον 20^ο αιώνα» στο Πηλακίδης Α., 1^ο Επιστημονικό Συνέδριο Καβάλας ό.π., σ. 270.

Κεφάλαιο 3^ο: Η συνδικαλιστική δράση των καπνεργατών

I. Το καπνικό ζήτημα 1922-1929 – Οι πρώτες ρήξεις

Το καπνικό ζήτημα αφορούσε την επεξεργασία ή μη επεξεργασία των φύλλων του καπνού που προοριζόταν για εξαγωγή. Πρόκειται για ένα σύνθετο πρόβλημα που υπέκρυπτε πολλαπλά επίπεδα αντιδικίας, όπως η ρύθμιση των συνθηκών εργασίας στο χώρο εργασίας, η ρύθμιση των συνεχών διακυμάνσεων προσφοράς και ζήτησης της εργασίας και η ρύθμιση του ύψους του ημερομισθίου και του τρόπου καθορισμού του.

Το θέμα της μη επεξεργασίας του καπνού ήταν σημαντικό πρόβλημα στην οργάνωση της εργασίας και καθόριζε από τη μια τις επιλογές των εμπόρων που ήθελαν να οργανώσουν τις επιχειρήσεις τους και από την άλλη προσδιόριζε τις επιδιώξεις του απεργιακού αγώνα των εργατών. Καπνεργάτες, καπνέμποροι και διεθνής αγορά βρίσκονταν σε συνεχή διαμάχη απόψεων και τακτικών.

Οι καπνεργάτες υποστήριζαν ότι τα ελληνικά καπνά δεν ήταν σε θέση να ανταγωνιστούν άλλες ανώτερες ποικιλίες από άποψη τιμής και ποιότητας. Οι καπνέμποροι θεωρούσαν ότι η μείωση του κόστους παραγωγής ήταν αναγκαία διότι δεν υπήρχε άλλος τρόπος να αντιμετωπιστεί ο διεθνής ανταγωνισμός. Η διεθνής αγορά, από την άλλη δεν επιθυμούσε πάντα ανεπεξέργαστο καπνό καθώς η επεξεργασία αναδείκνυε την ποιότητα του προϊόντος και βοηθούσε στη μακρόχρονη αποθήκευσή του, πρακτική ιδιαίτερα χρήσιμη στις καπνοβιομηχανίες.

Μέχρι το 1922 η ύπαρξη πολλών μικρών επιχειρήσεων και η στενότητα εργατικής δύναμης κατά την περίοδο επεξεργασίας ήταν τα βασικά χαρακτηριστικά της αγοράς του καπνού στη Μακεδονία, ενώ η επεξεργασία που γινόταν με επιμέλεια και προσοχή ήταν χαρακτηριστικό της καπνεργασίας²⁵.

Οι μικροί κεφαλαιούχοι ακολούθησαν το δρόμο των μεγαλύτερων βιομηχανιών. Συνεργάστηκαν με συγκεκριμένους αγοραστές και προμήθευαν κυρίως τις μεγάλες επιχειρήσεις

²⁵ Φουντανόπουλος Κ., *Εργασία και εργατικό κίνημα ...ό.π.*, σ. 133

αγοράς και έπειτα τις διεθνείς. Η επιμονή τους αυτή σχετικά με την επεξεργασία και οι φυσικές ιδιότητες του καπνού επέβαλαν μια συγκεκριμένη διαδικασία επεξεργασίας καπνού σε κάθε ποικιλία και δημιούργησαν τρεις ειδικότητες για τους καπνεργάτες στη Θεσσαλονίκη. Αυτές ήταν ο ντεξής, ο στιβαδόρος και η πασταλτζού.²⁶

Η επεξεργασία του καπνού είχε δυο φάσεις, την παραγωγική και την εμπορική. Η πρώτη γινόταν τον Οκτώβρη από τον καλλιεργητή ο οποίος ταξινομούσε τα φύλλα ανάλογα με την ποιότητα τους σε μαξούλια, σειρά παστάλι και ρεφούζια.²⁷ Η δεύτερη διαδικασία διεξαγόταν σε τρεις φάσεις, την προπαρασκευή των χωρικών δεμάτων για την επεξεργασία, τη διαλογή και την συντήρηση. Η επεξεργασία γινόταν από άνδρες, έχοντας και τη βοήθεια των γυναικών.

Σημείο τομής στην εξέλιξη του καπνικού ζητήματος καθώς άλλαξε τα δεδομένα που ίσχυαν αποτέλεσε η μέθοδος επεξεργασίας του καπνού με χειρωνακτική τόγκα. Βασικό χαρακτηριστικό της μεθόδου αυτής ήταν ότι αποτελούσε αποκλειστικά γυναικεία εργασία, δημιουργώντας ένα μεγάλο ποσοστό ανεργίας στους άνδρες. Προτιμήθηκαν οι γυναίκες με κύριο στόχο την επαναφορά της ηρεμίας στις αποθήκες και τη μείωση του κόστους παραγωγής του καπνού. Η τόγκα ήταν ένα σύστημα με δική του οργάνωση και ξεχωριστές ειδικότητες και υπήρχε ήδη από την Οθωμανική αυτοκρατορία.

Επιπλέον, ένα σύνηθες φαινόμενο ήταν οι καπνεργάτες να εργάζονται κατά οικογένειες εξασφαλίζοντας έτσι την ενότητα του κλάδου και τη συνδικαλιστική τους δύναμη. Συνάμα αυτό επέβαλλε συγκεκριμένο ρυθμό παραγωγής στην επεξεργασία του καπνού. Υπήρχε μια ευχάριστη ατμόσφαιρα με τους εργάτες να ελέγχουν τον χρόνο στην εργασία, καθώς σταματούσαν τη δουλειά για να μιλήσουν, να κάνουν διάλλειμα ή οι μητέρες να φροντίσουν τα παιδιά τους.

Οι καπνέμποροι αν και αντίθετοι με αυτή τη στάση, την επέτρεπαν διότι κατά την περίοδο της εντατικής επεξεργασίας ήταν δύσκολο να έχουν μόνιμους εργάτες καθώς εκείνοι προσπαθούσαν συνεχώς να βρουν καλύτερες συνθήκες εργασίας και μεγαλύτερα ημερομίσθια. Το εργατικό ημερομίσθιο δεν ήταν σταθερό, άλλαζε ανά εβδομάδα ακόμη και ανά ημέρα λόγω διάφορων παραγόντων όπως ήταν η αναλογία ‘καλών’ και ‘κακών’ φύλλων καπνού, το μέγεθος των φύλλων και η τιμή αγοράς του καπνού σε λίρες.

²⁶ Φουντανόπουλος Κ., *ό.π.*, σ. 154.

²⁷ Φουντανόπουλος Κ., *ό.π.*, σ. 136-137.

Μετά το 1922, οι εργοδότες θέλησαν να αλλάξουν τον τρόπο οργάνωσης της καπνεργασίας και τότε αντιλήφθηκαν ότι το πρόβλημα ήταν η μέτρηση της καθημερινής απόδοσης των εργατών. Η ποσότητα του προϊόντος που παρήγαγαν καθημερινά βοηθούσε και τις δύο πλευρές. Οι εργοδότες προτιμούσαν να πληρώνουν ανά οκά τους εργάτες, οπότε προσδιόριζαν εκείνοι πόσο θα εργαστούν, ενώ για τους εργάτες αποτελούσε έναν εύληπτο τρόπο συναλλαγής με τον καπνέμπορο, ένιωθαν πιο ανεξάρτητοι την ώρα της δουλειάς και αποκτούσαν τον έλεγχο του ρυθμού της εργασίας.²⁸

Οι καπνέμποροι έψαχναν τρόπο για φθηνότερη παραγωγή κι έτσι μείωσαν το κόστος της και προσπάθησαν να εξάγουν μη επεξεργασμένο καπνό. Το κέρδος ήταν μεγάλο καθώς χρειαζόταν λιγότερος χρόνος εργασίας και λιγότερα κεφάλαια. Προϋπόθετε, βέβαια, να το επιτρέπουν οι συνθήκες της τοπικής αλλά και της διεθνούς αγοράς. Επιπλέον, επέλεξαν γυναίκες έναντι ανδρών εργατών λόγω του μικρότερου γυναικείου ημερομισθίου.

Οι διαφορές καπνέμπορων και καπνεργατών στο θέμα οργάνωσης της εργασίας που είχαν ήδη αρχίσει να γίνονται αισθητές τα προηγούμενα χρόνια και από το 1924 πρωταγωνιστούν μέσω των εργατικών απεργιών. Είναι γεγονός ότι οι εργατικές απεργίες, οι οποίες στέφθηκαν κατά κύριο λόγο με επιτυχία λόγω του ότι ήταν μαζικές, είχαν ως βασικό στόχο τον έλεγχο της εργασιακής διαδικασίας, ο οποίος βέβαια δεν ήταν πραγματοποιήσιμος χωρίς τη βοήθεια των εργατικών σωματείων.

Όρος των εργατών ήταν η σύνθεση του χώρου εργασίας τους που υποχρέωνε τους καπνεμπόρους να προσλαμβάνουν συγκεκριμένο αριθμό ντεξήδων ώστε να μη μειώνονται τα ημερομίσθια, να ελέγχουν οι ίδιοι οι καπνεργάτες την εργασιακή διαδικασία και να εξασφαλίζουν την απασχόληση ειδικευμένων ανδρών εργατών.²⁹

Η νομοθεσία περί μη επεξεργασίας του καπνού στερούσε το δικαίωμα ρύθμισης κατά βούληση των όρων παραγωγής. Περιοριζόταν η ελευθερία του εμπορίου ενώ οι καπνέμποροι συναντούσαν δυσκολίες στη διαχείριση των επιχειρήσεών τους καθώς σε κρίσιμες στιγμές τον λόγο είχαν τα εργατικά σωματεία. Η υποχρεωτική εργασία έκανε τους εργάτες πιο απαιτητικούς και όχι παραγωγικούς με αποτέλεσμα την αύξηση του κόστους παραγωγής.

²⁸ Φουντανόπουλος Κ., *ό.π.*, σ. 147.

²⁹ Φουντανόπουλος Κ., *ό.π.*, σ. 145.

Μετά το τέλος του πολέμου οι εξαγωγές αυξήθηκαν κατά ένα ποσοστό. Οι καπνέμποροι προσπάθησαν να κάνουν το προϊόν πιο ανταγωνιστικό κι έτσι αποφάσισαν να μειώσουν το κόστος παραγωγής, θέλησαν, επίσης, να αλλάξουν τους όρους εργασίας στις αποθήκες και να επανέλθει έτσι η εργασιακή πειθαρχία, να ελέγχουν οι ίδιοι τις προσλήψεις των εργατών, επεδίωκαν την εντατική εργασία των τους κ.λ.π.

Τελικά οι κυριότερες αλλαγές που επετεύχθησαν ήταν η διάσπαση των σαλονιών σε μικρότερες επιχειρήσεις, σχημάτισαν ομάδες εργασίας που δεν αποτελούνταν πια από οικογένειες και εργάζονταν με τους όρους των καπνεμπόρων.

Συμπερασματικά, η περίοδος 1924-1929 ήταν αρκετά δύσκολη όσον αφορά το καπνικό ζήτημα λόγω των απεργιακών δράσεων των εργατών, που απαιτούσαν την αναγνώριση των σωματείων που θα αποφάσιζαν για θέματα εργασίας. Οι καπνέμποροι δεν έμειναν άπραγοι και αποφάσισαν να λάβουν άλλα μέτρα, τα οποία δεν χαρακτηρίστηκαν ως επιτυχημένα. Ωστόσο, το μεγάλο πρόβλημα των καπνεμπόρων ήταν η πτώση των διεθνών τιμών του καπνού που οδηγούσε σε προβλήματα επιβίωσης στο καπνεμπόριο.

II. Απεργίες 1926-1936

Οι καπνεργάτες σε όλες τις πόλεις της Ελλάδας, από πολύ νωρίς είχαν διαμορφώσει ορισμένα χαρακτηριστικά τα οποία αποτελούσαν υπόστρωμα για την ανάπτυξη της συλλογικής δράσης. Οι καπνέμποροι από τη δική τους πλευρά επιθυμούσαν την ανατροπή αυτών των δεδομένων, γεγονός που προκάλεσε την αντίδραση των εργατών. Η δυναμική τους οδήγησε στην πρωτοπορία του εργατικού κινήματος της πόλης κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου.

Στην πόλη της Θεσσαλονίκης, ένα δραστήριο πολιτικά αστικό κέντρο με ριζοσπαστικές τάσεις η εξέλιξη του εργατικού κινήματος σημαδεύτηκε από δύο γεγονότα, το ένα ήταν η επανάσταση των Νεότουρκων και το δεύτερο ήταν η ίδρυση της Φεντερασιόν το 1909.³⁰

Η σημαντικότερη κινητοποίηση ήταν η απεργία των καπνεργατών Καβάλας που ξεκίνησε τον Μάρτιο του 1905. Τρία χρόνια αργότερα, το 1908, ξέσπασε η Νεοτουρκική επανάσταση η οποία ευνοήθηκε από την κοινωνική δύναμη της πόλης όπου εκδηλώθηκαν πολλές απεργίες και

³⁰ Φουντανόπουλος Κ., *ό.π.*, σ. 174.

δημιουργήθηκαν εργατικά συνδικαλιστικά κέντρα ανά επάγγελμα και ειδικότητα. Οι απεργιακές κινητοποιήσεις αυτές στάθηκαν αφορμή για τη συνδικαλιστική οργάνωση των εργατών. Έληξαν σε μικρό χρονικό διάστημα και χαρακτηρίστηκαν ως παροδική φάση της επανάστασης των Νεότουρκων που δεν πήρε ξανά παρόμοια έκταση.

Η πολιτική της Φεντερασιόν δοκιμάστηκε και λογοκρίθηκε πολλές φορές. Το 1909 δημιουργήθηκε ένα εργατικό κίνημα μέσω του Συνδέσμου Συντεχνιών και Σωματείων με πλήρεις συμμετοχές. Πέντε χρόνια αργότερα, το 1914, ο σύνδεσμος εμφανίστηκε ως λαϊκό κόμμα με κύριο στόχο να επηρεάσει το χριστιανικό στοιχείο στις εκλογές του 1915.

Η καπνεργατική απεργία από την άλλη ήταν μεγάλης σημασίας, καθώς διαμόρφωσε εργασιακά χαρακτηριστικά που συντέλεσαν στην ανάπτυξη συλλογικής δράσης τόσο στην ανδρική όσο και τη γυναικεία εργασία. Οι καπνεργάτες, πρωτοπόροι του εργατικού κινήματος στη Θεσσαλονίκη θέλησαν να ανατρέψουν τα ως τότε δεδομένα που αφορούσαν την εργασιακή κατανομή κατά φύλο και την ιεράρχηση.

Τον Μάρτιο του 1914 ξεκίνησε η μεγάλη καπνεργατική απεργία που συγκλόνισε τη Μακεδονία, με τα αιτήματα των εργατών να αφορούν την αύξηση ημερομισθίου των ντεξήδων και των στιβαδόρων, τις προσλήψεις όσων ήταν εγγεγραμμένα μέλη των σωματείων έχοντας και τις ανάλογες αποδείξεις και τέλος οι γυναίκες να μην έχουν δικαίωμα να εργαστούν ως ντεξήδες, αλλά μόνο ως πασταλτζήδες.³¹

Τα παραπάνω αιτήματα δεν έγιναν αποδεκτά από τους εργοδότες διότι έκριναν ως απαράδεκτο να ελέγχουν οι εργάτες το σαλόνι, κάτι που οδήγησε στην κήρυξη της απεργίας. Οι συγκρούσεις ήταν αναπόφευκτες. Υπήρξαν γυναίκες εργάτριες που προσπάθησαν να εργαστούν κανονικά και δέχτηκαν αποδοκιμασίες. Αργότερα οι καπνέμποροι δέχτηκαν το αίτημα των ανδρών για μεγαλύτερο ποσοστό ντεξήδων αυτού του φύλου, αλλά υπό όρους τους οποίους δεν δέχτηκαν, η απεργία συνεχίστηκε και έλαβε χαρακτήρα πολυεθνικό καθώς όλες οι εθνοτικές κοινότητες είχαν ενεργό συμμετοχή στον αγώνα. Το κράτος αντιμετώπισε με βία τους απεργούς και δεν τους υποστήριξε στο ελάχιστο.

Οι χρονιές που ακολούθησαν ήταν περίοδοι γενικών απεργιών. Κατά τη διετία 1922-1923 οι απεργιακοί αγώνες είχαν έντονη την παρουσία του προσφυγικού πληθυσμού, η έλευση των

³¹ Φουντανόπουλος Κ., *ό.π.*, σ. 183.

οποίων, όπως έχει αναφερθεί, επέφερε αλλαγές στην οικονομία. Οι έμποροι ευνοήθηκαν αλλά οι απεργοί δεν άλλαζαν στάση, αντιθέτως συνέχισαν τον αγώνα με μεγαλύτερο σθένος.

Το 1923 χαρακτηρίστηκε από ακρίβεια και πληθωρισμό. Επιβλήθηκαν σκληρά φορολογικά μέτρα με αποτέλεσμα τις αντιδράσεις των εργατών. Οι αντιδράσεις, ωστόσο στην οικονομική αναταραχή που ακολούθησε την μικρασιατική καταστροφή δεν σταμάτησαν στο απεργιακό κύμα του έτους αλλά συνεχίστηκαν και για τα δύο επόμενα.

Το επόμενο έτος, 1924 η κυβέρνηση κατήργησε το βαρύ εξαγωγικό τέλος που πλήρωναν οι καπνέμποροι ώστε ο ελληνικός καπνός να γίνει πιο ανταγωνιστικός έναντι των άλλων. Τότε οι καπνεργάτες ζήτησαν αύξηση του ημερομισθίου και επιστροφή όσων χρημάτων τους είχαν παρακρατηθεί. Φυσικά, οι καπνέμποροι δεν το δέχτηκαν κι έτσι πάρθηκαν άλλα μέτρα από τους εργάτες, όπως λόγω χάριν η καθυστέρηση παραγωγής στις καπναποθήκες με τους εργοδότες να απαντούν με λοκ αουτ. Η ΚΟΕ αιτήθηκε να μην υποβιβαστούν τα ημερομίσθια και απειλούσε με γενική απεργία στη Θεσσαλονίκη σε περίπτωση που το αίτημα δεν γινόταν δεκτό. Οι καπνέμποροι δέχτηκαν να δοθούν οι παρακρατήσεις, αλλά όχι να αυξήσουν το ημερομίσθιο. Η ρύθμιση αυτή έμοιαζε με ανακωχή και όχι λύση του καπνικού ζητήματος.

Την περίοδο 1924-1926 δεν εκδηλώθηκαν απεργίες παρά τις συγκεντρώσεις και τις απειλές των καπνεργατών σε περίπτωση που τα αιτήματά τους δεν θα γίνονταν δεκτά, με τους εργοδότες να μη μένουν άπραγοι και με τη σειρά τους να απειλούν με κλείσιμο των καπναποθηκών.

Με την επιστροφή του νόμου που επέτρεπε την εξαγωγή μη επεξεργασμένου καπνού, οι καπνέμποροι είχαν το ελεύθερο να απλοποιήσουν την επεξεργασία. Οι αντιδράσεις των εργατών δεν άργησαν να ξεσπάσουν τον Φεβρουάριο του 1927 στην καπναποθήκη 'Herman Srierer', με τους καπνεμπόρους να απαντούν με λοκ άουτ και να σχεδιάζουν νέους κανόνες για την εσωτερική λειτουργία των αποθηκών.

Τα συνεχόμενα λοκ αουτ και τα αιτήματα των εργατών περί ελέγχου του ΤΑΚ αποτέλεσαν αιτία για την έναρξη νέων απεργιών, όπου παρατηρήθηκαν συλλήψεις σε μεγάλο βαθμό, αλλά και μεγάλο ποσοστό απεργοσπαστών. Τα αιτήματα των καπνεργατών δεν αφορούσαν αποκλειστικά το επάγγελμά τους και έδιναν έμφαση στην ποιότητα της εργασίας, στο ιδεώδες της οικογενειακής εργασίας και στη σαφή κατά φύλλο κατανομή εργασίας. Ως όραμα είχαν μια κοινωνία της οποίας ο έλεγχος θα τους ανήκε.

Τα χρόνια που ακολούθησαν ήταν χρόνια της ανεργίας και οικονομικής κρίσης, τότε που επλήγησαν πολλά επαγγέλματα και εργατικά εισοδήματα. Οι ελπίδες των εργατών για εργασιακό έλεγχο διαψεύστηκαν και η κρατική καταστολή εντάθηκε, γεγονός που ευνοήθηκε και από την πολιτική αστάθεια της ίδιας περιόδου.

Αποτέλεσμα ήταν η φτώχεια και η εξαθλίωση. Πολλές οικογένειες συντηρούνταν από τα συσσίτια του δήμου με ειδικό προϋπολογισμό για τους άπορους. Οι εργάτες μέσω του ΤΑΚ έπαιρναν επιδόματα, αλλά δεν αφορούσαν όλους καθώς υπήρχαν κάποια κριτήρια.

Οι πορείες και οι καταλήψεις συνεχίστηκαν και είχαν ως στόχο την κατάργηση του νέου συστήματος επεξεργασίας ώστε να διατηρηθεί ο ρόλος των ανδρών στην εργασιακή διαδικασία, πρακτική μη αποτελεσματική χωρίς τη βοήθεια των σωματείων, των οποίων η δυναμική οφειλόταν κατά κύριο λόγο στην επιβολή της ανδρικής εργασίας.

Το 1933 οι καπνεργάτες Καβάλας και Θεσσαλονίκης ξεκίνησαν απεργιακές κινητοποιήσεις καταλαμβάνοντας αποθήκες και γεμίζοντάς τες με μαύρες σημαίες και συνθήματα. Τα αιτήματά τους δεν ήταν άγνωστα στους καπνεμπόρους οι οποίοι απάντησαν με επιβολή εργασιακής πειθαρχίας στο χώρο και έτσι σταμάτησε κάθε είδους αντιπαραγωγική δραστηριότητα από την πλευρά των εργατών. Η απεργία έληξε με την υπογραφή ενός πρωτοκόλλου μεταξύ εργατών, εργοδοτών και κράτους, το οποίο ρύθμιζε όλες τις διαδικασίες γύρω από την εργασία.

Ακολούθησε το καπνεργατικό συνέδριο τον Απρίλιο του 1936, στο οποίο έλαβαν μέρος οργανώσεις μέλη της ΚΟΕ. Τα θέματα του συνεδρίου αφορούσαν τα ημερομίσθια, τον νόμο περί τόγκας, τα επιδόματα του ΤΑΚ και την ενότητα των καπνεργατών. Όσον αφορά τη συζήτηση που έγινε για τις συνδικαλιστικές δράσεις, το αποτέλεσμα ήταν η δημιουργία ενός ενωτικού δευτεροβάθμιου οργάνου, της ΠΚΟ (Πανελλήνια Καπνεργατική Ομοσπονδία) όπου συγχωνεύθηκε η ΚΟΕ.

Στη συνεδρίαση της ΠΚΟ παρατηρήθηκε κλίμα δυσαρέσκειας για τις ενέργειες των κρατικών οργάνων. Έγινε συνολική εκτίμηση της κατάστασης, ενώ η απεργία γενικεύθηκε στην πόλη και την υπόλοιπη χώρα. Οι συγκρούσεις μεταξύ αστυνομίας και διαδηλωτών δεν άργησαν να ξεκινήσουν και συνοδεύτηκαν από συλλήψεις και τραυματισμούς.

Στο Αγρίνιο, την πόλη του καπνού, η συλλογική μνήμη των καπνεργατών και των καπνεργατριών έχει ως κοινό σημείο αναφοράς τις εργατικές κινητοποιήσεις κατά τον

μεσοπόλεμο, δράσεις με ενεργό συμμετοχή και συγκρότηση της εργατικής ταυτότητας που αποδείχτηκε ιδιαίτερα δυναμική. Η μνήμη διαθέτει ξεχωριστές αφηγήσεις και αποτυπώματα που είναι συνώνυμα με τη διαδικασία της συγκρότησης της ταυτότητας σε κάθε πεδίο δράσης σύμφωνα με την Κ. Μπάδα.

Μια κοινή και επαναλαμβανόμενη ιστορία ζωής των καπνεργατών και των καπνεργατριών αποτελεί η απεργία του 1926 και οι δύο τραγικοί θάνατοι- δολοφονίες, όπως χαρακτηρίστηκαν και αφορούσαν μια εγκυμονούσα γυναίκα και μητέρα δυο παιδιών και ένα νεαρό αγόρι και συνέβησαν κατά τη συμπλοκή των απεργών με την έννομη τάξη, την αστυνομία και τον στρατό. Οι αφηγητές της ιστορίας την τροποποιούν και τη μετατοπίζουν χρονικά. Οι μεγαλύτεροι σε ηλικία αναφέρουν ότι το γεγονός αυτό συνέβη μεταξύ των απεργιών του 1927 και του 1929, άλλοι μεταξύ των απεργιών 1933 και 1936, ενώ οι νεότεροι στις απεργίες της μεταπολεμικής περιόδου, γύρω στο 1950.

Οι δυο αυτοί θάνατοι συνέβησαν, όπως προαναφέρθηκε τον Αύγουστο του 1926, έπειτα από πολυήμερη απεργία των καπνεργατών και των καπνεργατριών που είχε ως βασικό αίτημα την αύξηση του ημερομισθίου, την επέκταση του ΤΑΚ και στην πόλη του Αγρινίου, το οποίο λειτουργούσε ως τότε σε άλλες πόλεις τη Ελλάδα και τέλος κάποια ζητήματα που αφορούσαν την εργασιακή διαδικασία και την οργάνωση αυτής.

Αφού οι απεργοί συγκεντρώθηκαν την ημέρα εκείνη, αποφάσισαν να συνεχίσουν την απεργία με ένα μέρος εργατών να πραγματοποιεί πορεία στο κέντρο της πόλης, όπου κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν τις ένοπλες δυνάμεις της αστυνομίας και του στρατού που είχαν ως στόχο την παρεμπόδιση της πορείας και την επιβολή της τάξης. Η σύγκρουση διήρκεσε περίπου 30 λεπτά.³² Αν και μικρή η διάρκεια του γεγονότος, η μνήμη του έχει συμβάλει στη διαμόρφωση της κουλτούρας και της ταυτότητας των καπνεργατών και των καπνεργατριών.

Το χρονικό των θανάτων αυτών παρουσιάζεται με διαφορετικό τρόπο στη μνήμη των αφηγητών και σ' αυτή των γραπτών πηγών όπου επαναλαμβάνεται το ότι την ευθύνη για την πρόκληση της σύγκρουσης την είχαν οι απεργοί και πως οι δυο θάνατοι οφείλονταν σε ατύχημα. Αντίθετα, οι καπνεργάτες και οι καπνεργάτριες αποδίδουν το γεγονός σε δολοφονία.

³² Μπάδα Κ., «Καπνεργάτες και καπνεργατικές κινητοποιήσεις στο Αγρίνιο. Το γεγονός μιας απεργίας καπνεργατών το 1926, δύο θάνατοι και η δράση της συλλογικής μνήμης» στο *Μπάδα Κ. Ιστορία και μνήμη του καπνού στο Αγρίνιο τον 20^ο αιώνα Οικονομία, Κοινωνία, Πολιτισμός*, Αθήνα 2019, σ. 151.

Ιδιαίτερα ο θάνατος της εγκυμονούσης γυναίκας αποτέλεσε συστατικό στοιχείο της γυναικείας ταυτότητας και συμβολίζει τη γυναίκα-μητέρα, τη σκληρά εργαζόμενη, την αγωνίστρια της ζωής και του συνδικαλισμού, τη γυναίκα ηρωίδα. Η μνήμη του γεγονότος αυτού, η συντήρηση και η μετάδοσή του στις επόμενες γενιές καλλιεργήθηκε μέσω των προφορικών αφηγήσεων και της δημόσιας προβολής του μέσω του μνημείου που ανεγέρθηκε στην πόλη, των γραπτών αφηγήσεων, της ποίησης και των ιστοριογραφικών κειμένων.

Κεφάλαιο 4^ο : Η κοινωνική ταυτότητα του καπνοκαλλιεργητή και του καπνεμπόρου

I. Η κοινωνική ταυτότητα του καπνοκαλλιεργητή

Οι καπνυπόλοιποι αποτελούσαν το επίκεντρο ενός βασισμένου σε οικονομικές, συγγενικές και κοινωνικές σχέσεις. Ο καπνός αποτελούσε πλουτοπαραγωγική πηγή και κύριο στοιχείο που ορίζει την πολιτισμική ταυτότητα.³³ Συγκεκριμένα έχουμε ταυτότητες ανδρικές κυρίως παρά το γεγονός ότι οι γυναίκες εμφανίζονται σε όλα τα στάδια της καλλιέργειας του καπνού. Η ταυτότητα του καπνοκαλλιεργητή είναι πολλαπλή και ορίζεται από παράγοντες όπως η ιδιοκτησία γης, το είδος της ποικιλίας του προϊόντος που παράγουν, η ποιότητα και η ποσότητά του.

Στη «χρυσή εποχή του καπνού», ξεχωρίζει ο «νοικοκύρης» παραγωγός, ο οποίος διαχωρίζεται από τον «αγρότη της πυρκαγιάς» που συνήθως κατατασσόταν στη χαμηλότερη βαθμίδα διότι είτε λόγω έλλειψης πόρων, είτε λόγω έλλειψης γνώσεων δεν παρήγαγαν ποιοτικό καπνό.

Ο «νοικοκύρης» ή «φαμελιάρης» φροντίζει για την ευημερία της οικογένειάς του, η οποία αποτελεί θεμέλιο πάνω στο οποίο δομείται η αντίληψη του εαυτού και το πλέγμα των ταυτοτήτων που τη μορφοποιούν.³⁴ Αυτοί οι καπνοκαλλιεργητές ήταν αξιосέβαστοι και είχαν τη δυνατότητα να διαθέσουν το προϊόν που είχαν παράγει λόγω της καλής τους φήμης. Απ' την άλλη ο «αγρότης της πυρκαγιάς» που δεν είχε δυνατότητα να παράγει ποιοτικό καπνό αναγκάζονταν να πουλήσει την παραγωγή του στην ελάχιστη τιμή, ενώ πολλές ήταν οι περιπτώσεις που κατέστρεφαν ολόκληρη την παραγωγή λαμβάνοντας μια μικρή αποζημίωση.

Περνώντας τα χρόνια και φτάνοντας στο 1970, ήταν αρκετά συνηθισμένο το φαινόμενο καπνοπαραγωγών με ελάχιστες ή και καθόλου καλλιεργήσιμες εκτάσεις, οι οποίοι καλλιεργούσαν συγκεκριμένα κομμάτια γης και η ποσότητα καπνού που παραγόταν, μοιράζονταν εξ' ίσου μεταξύ του καλλιεργητή και του ιδιοκτήτη του χωραφιού. Αυτοί ήταν οι λεγόμενοι «σέμπροι» ή «μισιακάρηδες», οι οποίοι με το πέρασμα των χρόνων κατάφεραν να μετατραπούν σε ανεξάρτητους παραγωγούς καθώς είχαν αποκτήσει δικές τους εκτάσεις.

³³ Γιαννακόπουλος Κ., «Οι καπνοπαραγωγοί του Αγρινίου: μια διερεύνηση στο επίπεδο των κοινωνικών ταυτοτήτων» στο *Μπάδα Κ. Ιστορία και μνήμη.. ό.π.*, σ. 165.

³⁴ Γιαννακόπουλος Κ., *ό.π.*, σ. 168.

Η σκληρή δουλειά είναι ισοδύναμη με το δικαίωμα της οικογενειακής επιβίωσης και αναπαραγωγής. Οι προσδοκίες των καπνοκαλλιεργητών δικαιώνονται γύρω στο 1980 όπου η τιμή πώλησης του καπνού καθορίζεται από το κράτος και παρατηρείται μια κανονικότητα. Την ίδια δεκαετία εισάγεται στη χώρα μια νέα ποικιλία καπνού, η επονομαζόμενη Virginia, δίνοντας τη δυνατότητα εδραίωσης νέων ταυτοτήτων καθώς οι καπνοπαραγωγοί πλέον μπορούν να προσλάβουν νέους εργάτες γης και να απελευθερώσουν τα μέλη της οικογένειας από την εργασία. Σιγά σιγά μετατρέπονται σε αφεντικά.

Ωστόσο, με το πέρασμα των χρόνων, κοντά στο 2000 ήταν πλέον γνωστό ότι η καλλιέργεια καπνού έφτανε στο τέλος της. Πολλές μικρές άδειες εξαγοράστηκαν μαζικά με τους αγοραστές να έχουν ως κύριο στόχο την είσπραξη αποζημιώσεων και επιδοτήσεων για την περίοδο 1999-2002. Αυτοί ήταν λεγόμενοι «αγρότες στα χαρτιά», μια φανταστική ταυτότητα ανθρώπων που είχαν απομακρυνθεί από την καλλιέργεια του καπνού, αλλά και μια ταυτότητα σχετική με τη μετατροπή του καπνού σε εμπόρευμα και με τη διάλυση της οικονομίας του. Οι συνέπειες ήταν σημαντικές τόσο για τους άνδρες όσο και για τις γυναίκες οι οποίες κατείχαν κυρίαρχη θέση στην καπνοκαλλιέργεια.

Τη «χρυσή εποχή του καπνού» διαδέχθηκε η ανεργία. Η οικονομική κρίση, σαφώς είχε ορισμένες συνέπειες καθώς με το τέλος της καπνοπαραγωγής έγιναν προσπάθειες αντικατάστασης του προϊόντος με άλλες καλλιέργειες που είχαν αρνητικά αποτελέσματα όπως η σπατάλη πόρων κι έτσι οι καλλιεργητές εγκατέλειψαν. Έψαχναν για εναλλακτικές μορφές εργασίας ώστε να αυξήσουν το εισόδημα της οικογένειας, συνήθως ήταν κάτι προσωρινό (μεροκάματο) και αφορούσαν εργασίες όπως το καθάρισμα κήπων, οικοδομικές εργασίες κ.α.

Οι άνδρες παρουσιάζονται ως τα μέλη της οικογένειας που είχαν την υποχρέωση να δουλέψουν. Άνδρες ικανοί και υπεύθυνοι, οι γνωστοί «κουβαλητές», αλλά και άνδρες άνεργοι, οι οποίοι λόγω της εργασιακής παρακμής τους έφταναν να αμφισβητούν τον ίδιο τους τον εαυτό. Η κρίση στην οικονομία σήμαινε και αποκλεισμό από την κοινωνική ζωή του, καθώς δεν είχε τη δυνατότητα να συμμετέχει στη διαδικασία του κεράσματος και οδηγούταν στην περιθωριοποίηση.

Δεν έλειψαν ωστόσο, οι περιπτώσεις ανθρώπων που πιάστηκαν να πωλούν καπνό παράνομα. Χρησιμοποιούσαν τη λέξη «φτωχός» για να δηλώσουν τον βαθμό στον οποίο οι καλλιεργητές αντιμετωπίζουν τη λαθραία πώληση καπνού ως έντιμη εργασία, με απώτερο σκοπό την εξασφάλιση των προς το ζην.

II. Η κοινωνική ταυτότητα του καπνεμπόρου

Ο καπνέμπορος ως επαγγελματική ιδιότητα και ταυτότητα δεν προσδιοριζόταν απλά από τις διαδικασίες διακίνησης και πώλησης του προϊόντος του στην ελληνική αγορά. Αντίθετα, χαρακτηριζόταν από συγκρουσιακές σχέσεις σε σχέση με τους κανοπαραγωγούς αλλά και τους καπνεργάτες. Οι κοινωνικές αυτές σχέσεις είναι σχέσεις εξάρτησης και διαφορετικών συμφερόντων. Ο έμπορος του καπνού στη φάση ανάπτυξης περαιτέρω της εμπορικής του δραστηριότητας δοκιμάζεται για την ικανότητά του, την αντοχή του και την επίγνωση του υψηλού ρίσκου που έχει αναλάβει.

Προκειμένου να αντιμετωπίσει εμπορικά, τεχνικά και εργασιακά προβλήματα, συσπειρώνεται σε διάφορα συλλογικά σχήματα. Σε κάθε αφορμή εφαρμόζει μέτρα και νόμους που προωθούν το συμφέρον του και διακρίνεται για τις πατερναλιστικές του συμπεριφορές. Δηλαδή, εφαρμόζει κοινωνικές πρακτικές που ενισχύουν σχέσεις ισχύος και εξουσίας όπως διευκολύνσεις σε καπνεργάτες με σκοπό την ενίσχυση της εικόνας του. Η κοινωνική ταυτότητα που δομείται γύρω από το πρόσωπό του γίνεται με βάση τις έννοιες μιας αγαθοεργούς συμπεριφοράς προς τους εργαζόμενους και γενικότερα προς την πόλη.

Οι καπνέμποροι, ειδικότερα στην πόλη του Αγρινίου συνείσφεραν σημαντικά μέσα από ευεργεσίες και φιλανθρωπίες. Στην ελληνική ιστοριογραφία της ευεργεσίας και της φιλανθρωπίας, ως ευεργεσία, κατά τη νεότερη εποχή νοείται συνήθως μια μορφή ιδιωτικής παρέμβασης στον δημόσιο βίο υπό τη μορφή της δωρεάς ή της χορηγίας.³⁵

Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ου} που συντελείται ο αστικός μετασχηματισμός το ελληνικού κράτους, πολλοί κεφαλαιούχοι της διασποράς και όχι μόνο, διέθεσαν τις υψηλές οικονομικές τους συσσωρεύσεις σε εκπαιδευτικούς, πολιτιστικούς και κοινωνικούς σκοπούς. Μέσω των ευεργεσιών τους είχαν δύο στόχους, έγινε προσπάθεια ενίσχυσης τόσο της φιλανθρωπίας όσο και των κατασταλτικών δραστηριοτήτων του κράτους, με σκοπό την άμβλυνση των κοινωνικών αντιθέσεων.

³⁵ Χουλιάρης Σ., «Οι καπνέμποροι ως δωρητές και ευεργέτες: το παράδειγμα της οικογένειας Παπαστράτου», στο Μπάδα Κ. *Ιστορία και μνήμη.. ό.π.*, σ. 119.

Η ευεργεσία ως μορφή παρέμβασης στον δημόσιο βίο θυμίζει παλιότερες εποχές θεσμικών συλλογικοτήτων, όπου ο κεφαλαιούχος συγκέντρωνε μεγάλα χρηματικά ποσά και τα διέθετε με σκοπό την εύρυθμη και αποτελεσματική λειτουργία του κράτους. Συχνά, βέβαια, μέσω της ευεργεσίας «αναβαθμιζόταν» η διαπραγματευτική ικανότητα του ευεργέτη με αποτελέσματα εξυπηρετούνται πολλές φορές επιχειρηματικά και πολιτικά σχέδια. Από την άλλη, γινόταν ως μέσο εξαγνισμού της ηθικής κριτικής του πλούτου με έργα κοινής ωφέλειας. Τέλος, η χρήση της δωρεάς αποτελούσε στρατηγική συγκρότησης του συμβολικού κεφαλαίου των δωρητών. Συγκεκριμένα, κατά την περίοδο ανάπτυξης του καπνεμπορίου στο Αγρίνιο, εμφανίστηκε στο οικονομικό και κοινωνικό πεδίο ο επιχειρηματίας-καπνέμπορος, ο οποίος εξελίχθηκε στον σημαντικότερο παράγοντα της κοινωνικής και οικονομικής ζωής της πόλης και αποτέλεσε το ισχυρότερο τμήμα της αστικής τάξης.

Η κεφαλαιοκρατική συσσώρευση επέτρεψε στους καπνεμπόρους να ασκήσουν δράση ευεργεσίας και φιλανθρωπίας προς την πόλη και τους ανθρώπους της. Ειδικότερα, προκειμένου να κατοχυρώσουν κοινωνική τους θέση, επένδυσαν οικονομικό κεφάλαιο σε πράξεις που απέδιδαν σημαντικά στο συμβολικό επίπεδο, χωρίς να παραβλέπονται, ωστόσο, και τα πραγματικά τους φιλάνθρωπα αισθήματα, τουλάχιστον στα πρώτα δείγματα αυτής της συμπεριφοράς τους.³⁶

Οι πιο γνωστοί καπνέμποροι του Αγρινίου ήταν οι αδελφοί Παπαστράτου, οι αδελφοί Παναγόπουλου, οι αδελφοί Παπαπέτρου, οι αδελφοί Ηλιού κ.α. Οι πιο σημαντικές ευεργεσίες τους ήταν η ανέγερση ναού, το χτίσιμο σχολείων, η ίδρυση ορφανοτροφείου. Οι δωρεές, οι χορηγίες και οι συνδρομές σε φορείς, αλλά και η καθιέρωση βραβείων και αριστείων, αποτέλεσε επίσης μέρος των δραστηριοτήτων στο πεδίο του ευεργετισμού.³⁷ Επίσης, η βοήθεια στους φτωχούς και τους απόρους, η συνδρομή στους σπουδαστές και η επιβράβευση των αρίστων ήταν ορισμένα από τα ευεργετήματά τους.

Παράλληλα, ενεργή ήταν η συμμετοχή τους σε έργα κοινής ωφέλειας όπως το πολεοδομικό σχέδιο, το έργο ηλεκτροφωτισμού, το κεντρικό πάρκο και οι ανασκαφές σε αρχαιολογικούς χώρους της πόλης. Ιδιαίτερα, η ευεργεσία της οικογένειας Παπαστράτου προς την πόλη και τους ανθρώπους της διήρκεσε περίπου έναν αιώνα και τα ποσά που δαπανήθηκαν ήταν τεράστια για κοινωφελής, εκπαιδευτικούς και πολιτιστικούς σκοπούς. Παραδείγματα αυτών είναι τα

³⁶ Χουλιάρης Σ., *ό.π.*, σ. 121.

³⁷ Χουλιάρης Σ., *ό.π.*, σ. 126.

Παπαστράτεια εκπαιδευτήρια, η Παπαστράτειος δημοτική βιβλιοθήκη, η Γυμναστική Εταιρεία Αγρινίου και το Παπαστράτειο Μέγαρο.

Κεφάλαιο 5^ο :Η ιστορία του καπνού στο Αγρίνιο

I. Η ιστορία του καπνού στο Αγρίνιο

Το καπνεμπόριο στην περιοχή του Αγρινίου ξεκίνησε στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, αναπτύχθηκε περαιτέρω και συστηματοποιήθηκε από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, που για την περιοχή θεωρήθηκε ο αιώνας του καπνού. Η ραγδαία ανάπτυξη της εμπορευματικής καλλιέργειας στην περιοχή της Αιτωλοακαρνανίας, γενικότερα και συγκεκριμένα στην πόλη του Αγρινίου, θα καθορίσει τη φυσιογνωμία της «Πόλης του Καπνού», όπως την αποκαλούν. Ιστορικές πηγές και τεκμήρια όλων αυτών αποτελούν τα ελάχιστα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, δηλαδή καπναποθήκες και καπνομάγαζα που έχουν σωθεί στον αστικό ιστό του Αγρινίου. Ευτυχώς όμως ειδικοί έχουν μελετήσει και καταγράψει σε αρχεία όλα εκείνα τα στοιχεία που δομούν την ιστορία του καπνού στην ιστορικής σημασίας αυτήν πόλη.

Πολύτιμη πηγή και τεκμήριο της δραστηριοποίησης αυτής αποτελούν τα αρχεία- αρχειακές πηγές, ανεξαρτήτως σχήματος και μορφής, που δημιουργήθηκαν από ανθρώπους στο πλαίσιο της άσκησης των επαγγελματικών δραστηριοτήτων τους. Οι πηγές αυτές αν και λίγες σώθηκαν και διατήρησαν την αξία τους και τον σπουδαίο ιστορικό τους ρόλο, αυτόν της τεκμηρίωσης.

Η κριτική προσέγγιση και η μελέτη αυτών των τεκμηρίων σε συνδυασμό με εκείνη άλλων πρωτογενών και δευτερογενών πηγών, αποτελούν βασικό καθήκον του ιστορικού στην προσπάθειά του για κατανόηση και ερμηνεία του παρελθόντος, σε μια διαδικασία που έχει αποφασιστική σημασία για την καλλιέργεια και τη διαμόρφωση της συλλογικής μνήμης σε τοπικό ή εθνικό επίπεδο.³⁸ Έτσι λοιπόν η γαλλική επανάσταση ήταν χρονικά ο σταθμός για τη συλλογή, αξιοποίηση και γενικότερα τη σταδιακή ανάπτυξη της οργανωμένης αρχειονομίας. Στην περίπτωση της περιοχής του Αγρινίου έχουν χρησιμοποιηθεί μέχρι σήμερα ελάχιστες αρχειακές πηγές για την τεκμηρίωση της ιστορικής πραγματικότητας, καθώς σώζονται ελάχιστα τεκμήρια, κάτι που δυσκολεύει την ιστορική και επιστημονική έρευνα. Αυτό εκτιμάται ότι οφείλεται στην έλλειψη αρχειακής συνείδησης, και εν γένει κουλτούρας για τη διατήρηση της πολιτισμικής κληρονομιάς από το σύνολο σχεδόν της τοπικής κοινωνίας, γεγονός που έχει οδηγήσει δυστυχώς σε απώλεια σημαντικού αρχειακού υλικού. Σημαντικές πηγές αποτέλεσαν τα έγγραφα του

³⁸ Λεμονίδου Ε. – Χουλιάρης Σ., «Αγρίνιο: πόλη του καπνού Αρχειακές (α)διαθεσιμότητες για την τεκμηρίωση της ιστορίας του καπνού στο Αγρίνιο: τα πρώτα συμπεράσματα μιας υπό εξέλιξη έρευνας» στο Μπάδα Κ. *Ιστορία και μνήμη.. ό.π.*, σ. 25-26.

Εμπορικού Συλλόγου Αγρινίου «Ο Ερμής», ο οποίος ιδρύθηκε το 1911 και διαθέτει μικρή ποσότητα αρχείων, αλλά αρκετά αντιπροσωπευτική.

Συγκεκριμένα, κατά τον μεσοπόλεμο ανεγείρονται οι περισσότερες μεγάλες καπναποθήκες και τα μεγαλύτερα καπνομάγαζα για την επεξεργασία, τη διαλογή και τη δεματοποίηση του πολύτιμου αυτού προϊόντος. Μέσα από τις διαδικασίες εκτεταμένης καλλιέργειας, εμπορικής επεξεργασίας και βιομηχανοποίησης του βασικού αγροτικού προϊόντος, δηλαδή, η περιοχή έγινε γνωστή στη διεθνή αγορά και στον παγκόσμιο καταμερισμό εργασίας με το όνομα του προϊόντος «Καπνά Αγρινίου». Ο καπνός είχε εισαχθεί στην περιοχή ήδη από τον 17^ο αιώνα, μετά το 1860, ωστόσο η καλλιέργειά του γενικεύτηκε και άρχισε να παίρνει εντατική μορφή.

Οι αρχές του 20^{ου} αιώνα σηματοδότησαν την περίοδο της μεγάλης ακμής, τη «χρυσή εποχή» του καπνού, καθώς η μεγάλη ζήτηση από τις ελληνικές και ξένες καπνοβιομηχανίες οδήγησε σε έναν υπερ-εικοσαετή κύκλο σταθερής ανάπτυξης. Ο καπνός ως προϊόν με βελτιωμένα χαρακτηριστικά, με το πέρασμα των χρόνων, παίρνει την οδό και κερδίζει το έδαφος της εσωτερικής και εξωτερικής αγοράς και συνδέεται με το μεγάλο ευρωπαϊκό και διεθνές εμπόριο. Δημιουργήθηκε έτσι η βιομηχανία του καπνού, εδραιώθηκε και μέσα σε σύντομο σχετικά χρόνο μετέτρεψε το Αγρίνιο του μεσοπολέμου σε σύγχρονη εμπορική πόλη, διαδραματίζοντας εναργή ρόλο σε κάθε διαδικασία αστικού μετασχηματισμού. Μεγάλο μέρος του ενεργού πληθυσμού της περιοχής συμμετείχε στην παραγωγή, στη μεταποίηση και την εμπορία του προϊόντος, ενώ το σύνολο σχεδόν της εμπορικής ζωής (το λιανικό εμπόριο και η τοπική μεταποίηση) ήταν άμεσα εξαρτημένο από την οικονομία του καπνού.

Ενδεικτικά παραδείγματα καπνεμπορικών εταιρειών που δραστηριοποιήθηκαν στην περιοχή την εποχή εκείνη ήταν η εταιρεία των αδελφών «Ηλίου», «Παπαπέτρου», η εταιρεία «Αδελφοί Παναγόπουλοι» και άλλοι, τα αρχεία των οποίων όμως δεν έχουν διασωθεί στο πέρασμα των χρόνων. Σημαντικές πληροφορίες βρέθηκαν στο αρχείο της εταιρείας «Παπαστράτος ΑΒΕΣ», που δραστηριοποιείται μέχρι σήμερα και αποτέλεσε σημαντική πηγή για την οικονομική και ιστορική μελέτη των ειδικών.

Ωστόσο, η αδιαμφισβήτητη ανάπτυξη της περιοχής δεν εμφάνιζε χαρακτηριστικά σταθερότητα, όπως συνέβαινε στην περίπτωση της παραγωγής ενός συνηθισμένου καταναλωτικού αγαθού. Αντίθετα, το εμπόριο του καπνού, κινούμενο σε ένα ιδιότυπο διεθνές χρηματιστήριο εμπορευμάτων και πρώτων υλών, γνώριζε μεγάλες διακυμάνσεις, γεγονός που

ανέτρεπε τις προσδοκίες για σχετικά σταθερή ζήτηση του ελληνικού καπνού διεθνώς. Αρκεί μόνο να σημειωθεί ότι η καλλιεργούμενη έκταση με καπνό στην Αιτωλοακαρνανία αυξήθηκε από 14.396 στρέμματα το 1894, σε 32.713 στρέμματα το 1911, για να φτάσει τα 106.971 στρέμματα το 1929.³⁹

Η δυναμική παρουσία αυτών των βιομηχανικών φυτών βελτίωσε το εμπορικό ισοζύγιο και εξασφάλισε στην εγχώρια βιομηχανία τις αναγκαίες πρώτες ύλες για την ανάπτυξή της. Η ανακατανομή των ζωνών περιφερειακής ανάπτυξης κατέστησε εφικτή την ανάδειξη μιας απομακρυσμένης και μειονεκτικής περιοχής, όπως η Αιτωλοακαρνανία, σε μεγάλο κέντρο παραγωγής και εμπορίας καπνού. Με την καπνοκαλλιέργεια απασχολούνταν περισσότερες από 150.000 οικογένειες, δηλαδή το 15% περίπου του γεωργικού πληθυσμού της χώρας. Η παραγωγή καπνού, απορροφούσε εν μέρει την πλεονάζουσα οικογενειακή εργασία και απέδιδε μεγάλης αξίας προϊόν ανά στρέμμα, βοηθώντας να αποσυμπιεστεί, κατά τόπους, το πρόβλημα της στενότητας της γης, αφού οι περισσότεροι καπνοκαλλιεργητές ήταν μικροϊδιοκτήτες και ασχολούνταν σχεδόν αποκλειστικά με τον καπνό. Παράλληλα η ενδυνάμωση της εργατικής δύναμης, η στάση των καπνεργατών έναντι εκείνης των καπνεμπόρων, άλλες ιδεολογικές και πολιτικές διαδικασίες, το θεσμικό πλαίσιο και η καπνική πολιτική του κράτους συνιστούν βασικά χαρακτηριστικά της κοινωνικής και οικονομικής δραστηριοποίησης των καπνοβιομηχανιών.

Σημαντικός υπήρξε ο ρόλος του καπνού και στον τομέα της μεταποίησης. Όντας η βασική πρώτη ύλη της καπνοβιομηχανίας τροφοδότησε την ανάπτυξη εγχώριων βιομηχανιών, που ειδικεύονταν στην παραγωγή τσιγάρων και απασχολούσαν δεκάδες χιλιάδες εργάτες και υπαλλήλους. Το 1932 καταμετρήθηκαν στην Ελλάδα 164 καπνοβιομήχανοι. Τρεις μόνον από αυτούς, Παπαστράτος, Ματσάγγος και Καραβασίλης, κάλυπταν το 50% της κατανάλωσης, γεγονός που έδινε, ιδίως μετά το 1925, μορφή ολιγοπωλιακού χαρακτήρα στην αγορά καπνού. Τα καπνομάγαζα και οι καπναποθήκες, όπου γινόταν η επεξεργασία του καπνού προκειμένου να καλυφθεί η ζήτηση των ξένων εμπορικών οίκων, συγκεντρώνονται τότε στις πόλεις- κέντρα του καπνού. Η καλλιέργεια του καπνού αποτελούσε την οικονομική βάση πολλών αγροτικών περιοχών. Το Αγρίνιο ανήκει σε αυτές τις περιοχές για πολλά χρόνια και παράλληλα αποτελεί δυναμικό πόλο ανάπτυξης εργατικών και αγροτικών κινημάτων. Επίσης οι εισροές

³⁹ Μπάδα Κ., «Το Αγρίνιο του καπνού : χώρος, κοινωνικές δομές και σχέσεις » στο *Μπάδα Κ. Ιστορία και μνήμη..* ό.π., σ.43.

μεταναστευτικών και προσφυγικών πληθυσμών, που εντάσσονταν σε κατά βάση αγροτικές τάξεις και επαγγέλματα, συνεισέφεραν στην ενίσχυση εργατικού δυναμικού σε επιχειρήσεις και θέσεις εργασίας διαλογής και επεξεργασίας του καπνού, με αποτέλεσμα να ενισχυθεί ο κλάδος ακόμη περισσότερο. Ο πληθυσμός της πόλης αυξήθηκε σημαντικά προς το τέλος του 19^{ου} αιώνα με την εγκατάσταση μετακινούμενων από τα ορεινά χωρικών, με τη συνεχιζόμενη εγκατάσταση Ηπειρωτών και κατοίκων από άλλες περιοχές, όπως και με την εγκατάσταση προσφυγικών πληθυσμών μετά το 1922. Έτσι η πόλη περιλάμβανε τις εξής κοινωνικές και επαγγελματικές τάξεις- κατηγορίες:

- Οι εργοδότες- καπνέμποροι και οι ανώτεροι υπάλληλοί τους, μαζί με την ισχυρότερη οικονομικά μερίδα των άλλων εμπόρων, των μεγαλοϊδιοκτητών της γης, των ελεύθερων επαγγελματιών και των κρατικών υπαλλήλων, αποτελούσαν το κυρίαρχο αστικό στρώμα της πόλης.
- Ο υπόλοιπος εμπορικός κόσμος, λιανέμποροι, τοκιστές, ευκατάστατοι καταστηματάρχες, μάστορες και τεχνίτες, κατώτεροι δημόσιοι υπάλληλοι, μικροί κτηματίες, αποτελούσαν τα μικροαστικά στρώματα.
- Οι χειρώνακτες μεροκαματιάρηδες, οι χαμάληδες, οι εποχικοί ή ημιαπασχολούμενοι ανειδίκευτοι εργάτες, οι υπηρέτες, οι αμαξηλάτες, οι χαμηλόμισθοι δημόσιοι υπάλληλοι και ιδιωτικοί υπάλληλοι αποτελούσαν τα οικονομικά ασθενέστερα λαϊκά στρώματα.

II. Η οικονομική ανάπτυξη του Αγρινίου μέσω της καπνοκαλλιέργειας

Η συνύπαρξη των δύο βασικών συντελεστών της καπνικής εμποροκαλλιέργειας, δηλαδή του κεφαλαίου και της εργασίας, η οποία ενισχύθηκε ποιοτικά και ποσοτικά με την εγκατάσταση των προσφύγων και την αξιοποίησή τους ως εργατικό δυναμικό, είχε ως αποτέλεσμα τον μετασχηματισμό της τοπικής οικονομίας και κοινωνίας. Βασικοί συντελεστές της αλλαγής αυτής ήταν οι καπνοκαλλιεργητές, οι καπνέμποροι, καθώς και όλο το δίκτυο εμπορικής προώθησης του καπνού στην αγορά (καπνεργάτες- καπνεργάτριες). Οι καπνοπαραγωγοί του Αγρινίου και της γύρω περιοχής αποτέλεσαν, ειδικά κατά τις μεταπολεμικές δεκαετίες 1950 και 1960, εκείνο το τμήμα της αγροτικής τάξης που αντιπαρατάχθηκε με σθεναρό τρόπο στα διάφορα μέτρα καπνικής

πολιτικής ή στα συμφέροντα και στις συμπεριφορές των καπνεμπόρων και των καπνοβιομηχανιών. Το κοινωνικό και οικονομικό προφίλ του καπνοκαλλιεργητή, αλλάζει με τη σχεδόν καθολική επικράτηση μετά το 1980, της ποικιλίας «Βιρτζίνια» στην περιοχή, και κυρίως με τη μετατροπή της πρώην οικογενειακής μορφής παραγωγής σε μονάδα γεωργικής εκμετάλλευσης, με τις αντίστοιχες μεταβολές στην παραγωγική διαδικασία, στην τεχνολογία, την εργασία, την ατομική και συλλογική κατάσταση και ταυτότητα του καπνοπαραγωγού.

Στο Αγρίνιο το 1920 δραστηριοποιούνταν είκοσι με είκοσι πέντε καπνεμπορικές εταιρείες εξαγωγής, ελληνικές και ξένες, είτε ως απλές εμπορικές εταιρείες, είτε ως εταιρείες επεξεργασίας και εμπορίας. Άλλες μορφές επιχειρηματικής δράσης του καπνεμπορίου, ήταν η μεταπώληση του προς εξαγωγή καπνού σε άλλες εταιρείες, διεθνείς ή εγχώριες, να είναι αντιπρόσωπος ή ανταποκριτής ξένων μονοπωλίων και εργοστασίων, να είναι ο αποκλειστικός προμηθευτής καπνού της περιοχής για συγκεκριμένη ελληνική καπνοβιομηχανία. Οι καπνέμποροι βέβαια προκειμένου να αντιμετωπίσουν εμπορικά, τεχνικά και εργασιακά προβλήματα, συσπειρώθηκαν σε διάφορα συλλογικά σχήματα. Έγιναν δηλαδή μέλη του Εμπορικού Συλλόγου Αγρινίου, «Ο Ερμής» που είχε ιδρυθεί το 1911 και αρκετά χρόνια αργότερα ίδρυσαν τον Καπνεμπορικό Σύλλογο Αγρινίου, το 1924.⁴⁰

Στην επονομαζόμενη «Χρυσή Εποχή» του καπνού, η ελληνική οικονομία χαρακτηρίστηκε από την κεντρική σημασία που είχε ο καπνός ως δυναμική καλλιέργεια και βασικό εξαγωγικό αγαθό της χώρας. Πριν επέλθει η κρίση του 1929, λοιπόν, τα έσοδα από τις εξαγωγικές διαδικασίες του καπνεμπορίου υπολογίζονταν σε δέκα εκατομμύρια στερλίνες, ενώ η τελική αξία της ετήσιας εγχώριας παραγωγής τσιγάρων ανερχόταν σε δύο εκατομμύρια δραχμές περίπου, την εποχή εκείνη! Η «οικονομία του καπνού» δεν εξασφάλιζε μόνο εισοδήματα στους δεκάδες χιλιάδες άμεσους παραγωγούς και στις οικογένειές τους, επίσης ενίσχυε το εμπόριο και τη μεταποίηση και τροφοδοτούσε τη ζήτηση εργατικών χεριών στην ύπαιθρο και στις πόλεις.⁴¹

Μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, ο καπνός αποτέλεσε το δυναμικό εμπορευματικό προϊόν της περιοχής, υποσκελίζοντας άλλες ανταγωνιστικές καλλιέργειες. Η οικονομία του καπνού στην πόλη του Αγρινίου θα ενισχυθεί πολύ σημαντικά και θα ενισχύσει την ευρύτερη περιοχή, καθώς σε

⁴⁰ Μπάδα Κ., *ό.π.*, σ. 53.

⁴¹ Πατρώνης Β., «Στη σκιά του καπνού: Οικονομικός μετασχηματισμός και κοινωνική σύγκρουση» *Μπάδα Κ. Ιστορία και μνήμη.. ό.π.*, σ. 73.

γενικότερο πλαίσιο η ελληνική οικονομία βασίζεται σε μεγάλο βαθμό από την ιδιότυπη οικονομία του καπνού. Η «χρυσή» περίοδος του καπνού επέτρεψε και διευκόλυνε την ομαλή σχετικά απορρόφηση του προσφυγικού πληθυσμού, ο οποίος συνέρρευσε στην Ελλάδα μετά το 1922. Τα εισοδήματα και η απασχόληση που δημιουργούσε το κύριο εξαγωγικό προϊόν της χώρας έκαναν ευκολότερο το έργο τόσο της αγροτικής, όσο και της αστικής αποκατάστασης.

Η δυναμική παρουσία του καπνού βελτίωσε το εμπορικό ισοζύγιο και εξασφάλισε στην εγχώρια βιομηχανία τις αναγκαίες πρώτες ύλες για την ανάπτυξή της.⁴² Η Αιτωλοακαρνανία και η πόλη του Αγρινίου μετατράπηκε σε μεγάλο κέντρο παραγωγής και επεξεργασίας του καπνού και έδωσε με τη σειρά της ώθηση στη γενικότερη οικονομική ανάκαμψη της χώρας. Σημαντικός βέβαια, ήταν και ο ρόλος της μεταποίησης. Η σημασία του καπνού, ωστόσο, ήταν ακόμα μεγαλύτερη για την τοπική οικονομία, αν υπολογίσει κανείς ότι αποτελούσε την αποκλειστική, σχεδόν, καλλιέργεια. Το ζήτημα του καπνού λοιπόν πήρε και στο Αγρίνιο, όπως και στην υπόλοιπη Ελλάδα μεγάλες οικονομικές διαστάσεις.

Σταθμός στην οικονομική πορεία και τη μεταστροφή της αρμονικής κατά τα άλλα ροής της καπνοβιομηχανίας της πόλης, αποτέλεσε η νέα μέθοδος στοίβαξης ή πατήματος των φύλλων του καπνού, πριν αυτά δεματοποιηθούν. Η νέα αυτή τεχνική, επονομαζόμενη ως «Τόγκα», θεωρήθηκε από τους καπνεμπόρους αποδοτική, μη χρονοβόρα και οικονομικά συμφέρουσα, επειδή δεν απασχολούσε πολυάριθμο εργατικό δυναμικό, σε αντίθεση με την κλασική μέθοδο, που απαιτούσε περισσότερα εργατικά χέρια. Το ζήτημα δεν περιοριζόταν, όμως, στο ζήτημα της επεξεργασίας ή μη του προϊόντος. Στην ουσία έθετε το βασικό πρόβλημα της οργάνωσης της εργασίας στον χώρο των καπναποθηκών, καθορίζοντας τόσο τις επιλογές των εμπόρων για την οργάνωση των επιχειρήσεών τους όσο και τις επιδιώξεις του απεργιακού αγώνα των εργατών.

Η επιβολή του συστήματος της «Τόγκας», ανέτρεπε ουσιαστικά την εργασιακή ιεραρχία στον χώρο των καπναποθηκών και επέβαλλε ένα πιο «πειθαρχημένο» εργασιακό μοντέλο, σύμφωνο με τις απαιτήσεις των καπνεμπόρων.⁴³ Η απασχόληση των χαμηλότερα αμειβόμενων εργατριών για την ανειδίκευτη, απλουστευτική αυτή διαδικασία οδήγησε στην ανεργία μεγάλου τμήματος του εργατικού δυναμικού, και κυρίως άνδρες εργάτες. Η εφαρμογή του συστήματος επεξεργασίας της «τόγκας» αποτέλεσε σημείο τομής στην εξέλιξη του καπνικού ζητήματος, καθώς άλλαξε εντελώς

⁴² Πατρώνης Β., *ό.π.*, σ. 75.

⁴³ Πατρώνης Β., *ό.π.*, σ. 89.

τα δεδομένα ως προς την επεξεργασία του καπνού. Οι συνθήκες στο Αγρίνιο της δεκαετίας του 1920 προσφέρονταν για τη δημιουργία ισχυρού εργατικού κινήματος, καθώς το κοινωνικό πλεόνασμα και η εμπορική υπεραξία που δημιούργησε η «χρυσή εποχή» του καπνού γίνονταν διαρκώς αντικείμενο διεκδίκησης και διαπραγμάτευσης μεταξύ ποικίλων κοινωνικών ομάδων.

Η ριζική μεταρρύθμιση των οικονομικών διαστάσεων του καπνεργατικού ζητήματος, δείχνει να ολοκληρώνεται στις αρχές του 1950. Καπνεργάτες και καπνεργάτριες παίρνουν τον δρόμο της εσωτερικής μετανάστευσης.⁴⁴ Η πόλη του Αγρινίου έχασε το ισχυρότερο τμήμα του εργατικού δυναμικού της. Οι καπνέμποροι και άλλες ηγετικές οικονομικά και κοινωνικά ομάδες αποσύρθηκαν σταδιακά μεταφέροντας τις δραστηριότητές τους και τις επενδύσεις τους στην πρωτεύουσα. Χαρακτηριστικά είναι τα παραδείγματα των «Παπαστράτου» και «Ηλιού». Ως αποτέλεσμα, το Αγρίνιο από δυναμικό αστικό κέντρο, χάρη στην αποδοτική καλλιέργεια, την επεξεργασία και την εμπορία του καπνού, με προϊούσα κοινωνική διαστρωμάτωση και κοινωνική συνείδηση των κατοίκων του, να διολισθαίνει κατά τις πρώτες δεκαετίες μετά τον πόλεμο, προς τον πρωτογενή τομέα παραγωγής, την καπνοκαλλιέργεια, καθώς η εμπορική και μεταποιητική δραστηριότητα και τα αστικά χαρακτηριστικά της πόλης περιορίζονταν σημαντικά. Έτσι η πόλη μετατράπηκε σταδιακά σε αστικοαγροτικό κέντρο.⁴⁵

Τέλος, το αγροτικό υπόβαθρο των νέων καπνεργατών προσδιόρισε σε σημαντικό βαθμό την καθημερινή ζωή, τη συλλογική δράση και την εργατική κουλτούρα μετά τα μέσα του 20^{ου} αιώνα.

⁴⁴ Μπάδα Κ., « Το Αγρίνιο του καπνού... », στο Μπάδα Κ. *Ιστορία και μνήμη.. ό.π.*, σ. 61.

⁴⁵ Μπάδα Κ., *ό.π.*, σ. 62.

Κεφάλαιο 6^ο : Η ιστορία του καπνού στη Θεσσαλονίκη και την Καβάλα

I. Θεσσαλονίκη : η πόλη του καπνού

Η Θεσσαλονίκη από το 1914 αλλά και μετά τη δεκαετία του 1920 αναδεικνύεται σε βιομηχανική πρωτεύουσα της βόρειας Ελλάδας, με την κλωστοϋφαντουργία και τα καπνά να μονοπωλούν την αγορά. Αυτή η βιομηχανική ανάπτυξη οδήγησε στην αναβάθμιση της πόλης σε μια από τις τρεις μεγαλύτερες ευρωπαϊκές αγορές μαζί με τη Δρέσδη και το Αμβούργο. Τα καπνά της Ανατολής και ιδιαίτερος ο καπνός της Μακεδονίας μονοπώλησε το ενδιαφέρον Ευρώπης και Αμερικής.

Η ανάπτυξη της πόλης βέβαια ήρθε και με την έλευση των προσφυγικών πληθυσμών , καθώς προσέφεραν ένα εργατικό δυναμικό πολύ χρήσιμο στην περιοχή. Οι έμπειροι Μικρασιάτες επενδυτές δημιούργησαν επιχειρήσεις, που στηρίχθηκαν από την κρατική πολιτική, σε όλους τους βιομηχανικούς τομείς συμπεριλαμβανομένου και του καπνού. Ως βάση της οικονομικής ευημερίας της πόλης, η εμπορία και επεξεργασία καπνού, οδήγησε τη Θεσσαλονίκη να στεγάσει πολλές εταιρείες ανάμεσά τους, οι Μιχαηλίδης, Παπαστράτος, Αυστροελληνική κ.α.⁴⁶

Καπναποθήκες χτίζονται στην πόλη της Θεσσαλονίκης από το 1923 ως το 1939. Κατά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο το καπνεμπόριο παρακμάζει, ενώ αργότερα παρατηρείται η εξέχουσα θέση του καπνού ως εξαγωγικό προϊόν της πόλης κάνοντάς την το κυριότερο καπνεμπορικό κέντρο της χώρας. Εύλογα στο σημείο αυτό γεννιέται η απορία γιατί η Θεσσαλονίκη να κατακτήσει αυτή την πρωτιά κι όχι κάποια άλλη πόλη της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης, όπως η Καβάλα.

Η απάντηση συνοψίζεται σε τρεις παράγοντες. Κατά κύριο λόγο ο πληθυσμός της Θεσσαλονίκης ήταν πολύ μεγαλύτερος κι ήταν δυνατό να βρεθούν εργάτες χαμηλόμισθοι σε αντίθεση με την Καβάλα, που αποτελούνταν κατά βάση από ειδικευμένους εργάτες , άρα και υψηλόμισθους. Δεύτερον, η γεωγραφική θέση της Θεσσαλονίκης την έκανε ασυναγώνιστη. Διέθετε λιμάνι και σιδηροδρομικό δίκτυο, διαύλους επικοινωνίας με την κεντρική και Ανατολική Ευρώπη. Ακόμα είχε ευρύ τραπεζικό δίκτυο. Τρίτον, η ανάγκη για εκσυγχρονισμό της καπνεργασίας ωθεί τους καπνεμπόρους να αναζητήσουν σύγχρονα κτίρια καπναποθηκών, τα οποία και διέθετε η πόλη.

⁴⁶ Γκουβούση Σ. – Ταβλικος Σ., « Θεσσαλονίκη- Πρωτεύουσα πόλη του καπνού : Ανάπτυξη των καπναποθηκών κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα» στο Πηλακίδης Α., *1^ο Επιστημονικό Συνέδριο Καβάλας ό.π.*, σ. 442.

Έτσι γίνεται σαφές ότι τα χρόνια που ακολούθησαν τον πόλεμο αποτέλεσαν το σημείο αναφοράς της ανάπτυξης της πόλης και την τοποθέτησαν στην κορυφή των καπνικών κέντρων της Ελλάδας. Τόσο η κτιριακή υποδομή όσο και η κοινωνικοοικονομική ευημερία την έκαναν την «Πρωτεύουσα πόλη του καπνού».

II. Η ανάπτυξη του καπνού στην Καβάλα

Η Καβάλα από τα τέλη του 19^{ου} αι. έως τις αρχές του 20^{ου} αποτέλεσε ένα από τα πιο σημαντικά λιμάνια διαμετακόμισης της χώρας, αλλά και κέντρο μεταποίησης. Παράλληλα η γεωγραφική της θέση, κοντά σε Ξάνθη, Χρυσούπολη και Δράμα, την καθιστά ιδανικό σημείο μονοπώλησης του καπνού γι' αυτές τις περιφέρειες. Πλήθος πληροφοριών μπορεί να πάρει κανείς από την εφημερίδα *Journal de Salonique* σχετικά με την οικονομική κίνηση και το καπνεμπόριο στην Καβάλα.

Ιδρύθηκαν πολλοί καπνεμπορικοί οίκοι την περίοδο αυτή στην πόλη με κύριους τους Herzog & Cie, την Commercial Company of Salonica και τον Johnson Mayer. Στην καπνεργασία, που είναι η μοναδική παραγωγή της περιοχής, απασχολούνται περίπου οκτώ με δέκα χιλιάδες εργάτες. Παράγεται καπνός δύο ποικιλιών, ο Basma και ο Bashi Bagli. Περιζήτητη είναι η πρώτη, που ματσάκια 25-35 καπνόφυλλων πιέζονται και τοποθετούνται άδετα στο καπνόδεμα. Για τη δεύτερη χρησιμοποιούνται ματσάκια 30-50 φύλλων καπνού, που αφού δεθούν, τοποθετούνται στο καπνόδεμα. Η Δράμα και οι Σέρρες παράγουν και τις δύο ποικιλίες, η Ξάνθη και οι καζάδες του Νευροκοπίου και Τζουμαγιά μόνο τη δεύτερη.

Η εφημερίδα *Journal de Salonique* σε φύλλο της το 1901 χαρακτηρίζει την πόλη της Καβάλας «ταμπακίερα της Ανατολής», την ίδια στιγμή που το έτος αυτό θα γίνει ένα από τα πιο δύσκολα για την καπνική παραγωγή.⁴⁷ Οι καιρικές συνθήκες συνέβαλαν στην πτώση της ποιότητας, ωστόσο ακόμα και έτσι τα κέρδη είναι ιδιαίτερος υψηλά, χαρίζοντας οικονομική ευημερία στους κατοίκους. Ως εμπορική πόλη χαρακτηρίζεται για τα πολλά καταστήματα και αποθήκες που διαθέτει. Η πόλη αναπτύσσεται καθημερινά, οδεύει να αποκτήσει διεθνή οικονομική σημασία, ενώ πλέον πάνω από 17.000 άτομα συνδέουν την εργασία τους με τον καπνό.

⁴⁷ Μπακιρτζής Ι., «Στοιχεία για την παραγωγή, τη μεταποίηση και το εμπόριο καπνού στην Καβάλα (τέλη 19^{ου} – αρχές 20^{ου} αιώνα), προερχόμενα από τα δημοσιεύματα της εβραϊκής *Journal de Salonique*» στο *Πηλακίδης Α., 1^ο Επιστημονικό Συνέδριο Καβάλας ό.π., σ. 218.*

Μεγάλο μέρος αυτών των εργατών προερχόταν από τη Ρούμελη και τη Μικρά Ασία, ήταν εποχιακοί μετανάστες. Φορούσαν τις τοπικές φορεσιές τους και μάλιστα οι περισσότεροι οπλοφορούσαν, για λόγους ασφαλείας κατά τη μετακίνησή τους και κυρίως κατά την επιστροφή στα σπίτια τους, καθώς έφεραν το ημερομίσθιο μαζί τους. Άνηκαν σε όλες τις ηλικιακές ομάδες, ήταν άνδρες, γυναίκες και παιδιά, δούλευαν 150-200 άτομα σε υψηλές θερμοκρασίες μέσα στα καπνομάγαζα, ενώ η τήρηση του δεκάωρου της εργασίας ήταν πάντα αιτούμενο πανευρωπαϊκά.

Μιλώντας για την Καβάλα δεν θα μπορούσε να μην γίνει αναφορά στο καπνεργατικό κίνημα. Το καβαλιώτικο καπνεργατικό κίνημα αρχίζει να δημιουργείται στο τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αι. με αιτήματα σχετικά με τη βελτίωση των άσχημων συνθηκών της εργασίας. Χαρακτηριστικό είναι ότι τέτοιου είδους αιτήματα υπάρχουν ακόμα και πριν την ενσωμάτωση της πόλης στην ελληνική επικράτεια. Ως αποτέλεσμα των διεκδικήσεων των καπνεργατών σε περίοδο τριάντα χρόνων (1879-1908) , δημιουργείται το πρώτο καπνεργατικό σωματείο το 1908, ο Σύνδεσμος Καπνεργατών Ομόνοια, που μετονομάζεται σε Ευδαιμονία.

Καθώς προχωρούν τα έτη οι κινήσεις οργάνωσης των καπνεργατών συντονίζονται όλο και καλύτερα, φτάνοντας στο 1911, όταν πραγματοποιείται το Α' Καπνεργατικό Συνέδριο Μακεδονίας- Θράκης. Εκπροσωπήθηκαν 30.000 καπνεργάτες. Η πρώτη μεγάλη απεργία τους έγινε το Μάρτη του 1914 και μέχρι το Μάιο του 1936 πρωταγωνίστησαν στους εργατικούς αγώνες.

Στα χρόνια του Εμφυλίου Πολέμου παρατηρείται μια προσπάθεια καταστολής του καπνεργατικού κινήματος. Ήδη από το 1945, καθώς το ΚΚΕ – ΕΑΜ κερδίζει όλο και μεγαλύτερο έδαφος εντός του κινήματος, δρομολογείται από τις πολιτικές αρχές της χώρας μια επίθεση προς αυτό.⁴⁸ Απολύσεις και διορισμοί που εξυπηρετούσαν τα συμφέροντα της κυβέρνησης σε συνδυασμό με συλλήψεις καπνεργατών αγωνιστών συνθέτουν όλο το σκηνικό της αντεργατικής αυτής πολιτικής. Όπως προαναφέρθηκε, το κίνημα των Καβαλιωτών καπνεργατών ήταν αρκετά ενεργό σε κινητοποιήσεις, άρα και επικίνδυνο, οπότε αυτό εξηγεί τους λόγους αυτής της κρατικής παρέμβασης.

⁴⁸ Κόρφα Δ. -Ραζάκος Χ. «Καβαλιώτες καπνεργάτες στο έκτακτο στρατοδικείο Δράμας» στο Πηλακίδης Α., 1^ο Επιστημονικό Συνέδριο Καβάλας ό.π., σ. 309.

Οι καπνεργάτες την περίοδο αυτή ανέρχονται ετησίως σε 7.000, καθώς η εργασία και η παραγωγή περνάει κρίση. Βέβαια η καπνεργασία παραμένει σημαντικός τομέας της περιοχής. Η πολιτική καταστολής του καπνεργατικού κινήματος φτάνει στο τέλος της το 1946 με κάποια χτυπήματα να σημειώνονται και το φθινόπωρο του 1947. Τα χρόνια αυτά συνοδεύονται με δίκες για παραβιάσεις νόμων των ηγεσιών και των εργατών του συνδικάτου, οι οποίες λαμβάνουν χώρα στο Έκτατο Στρατοδικείο Δράμας. Κινητοποιήσεις κατά της Χωροφυλακής βάφονται με αίμα, επιβάλλονται πρόστιμα και εκτελέσεις κατά καπνεργατών και καπνεργατριών.

Επίλογος

Ο 20^{ος} αιώνας ήταν αναμφίβολα ο αιώνας του καπνού, προϊόν που αποτέλεσε πηγή οικονομικής ανάπτυξης. Οι καπνυπόλεις όπως το Αγρίνιο, η Θεσσαλονίκη, η Καβάλα γίνονται περιζήτητες περιοχές λόγω της εκλεκτής καλλιέργειας του ποιοτικού καπνού που παράγουν.

Με το πέρασμα των χρόνων οι αυξανόμενες ανάγκες και η μεγάλη ζήτηση οδήγησαν στην ανάπτυξη του δευτερογενούς και τριτογενούς τομέα παραγωγής. Ανεγέρθηκαν μεγάλα κτήρια, οι καπναποθήκες ή καπνομάγαζα όπως πολλοί τα ονόμασαν, όπου γινόταν η διαλογή, η επεξεργασία και η δεματοποίηση του καπνού. Με την ανάπτυξη της οικονομίας ευνοήθηκε η ίδρυση μεγάλων καπνοβιομηχανιών στην Ελλάδα και το εξωτερικό. Εκεί απορροφήθηκε μεγάλο μέρος γηγενών αλλά και προσφύγων, γεγονός που έδωσε λύση σε πολλά ζητήματα των καπνυπόλεων.

Σημαντικό ρόλο διαδραμάτισαν και οι ιδιοκτήτες των καπναποθηκών, λόγω της συμβολής τους στην τοπική οικονομία αλλά και λόγω της κοινωνικής τους παρουσίας. Ωστόσο, από το προσκήνιο δεν έλλειψαν οι αγώνες των καπνεργατών και των καπνεργατριών των οποίων η δράση έμεινε ανεξίτηλη στις μνήμες όλων.

Πηγές και Βιβλιογραφία

A. Πηγές

I. Εφημερίδες

Νεολόγος Πατρών (1926)

II. Ηλεκτρονικές πηγές

Γιαννίτσης Α., ‘‘Οι ξένες άμεσες επενδύσεις και η διαμόρφωση της νεοελληνικής οικονομίας (1830-1939)’’, *e journals*, διαθέσιμο στο <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/ekke/article/view/6848/6568> (πρόσβαση 19/03/2021)

Φωτογραφικό υλικό διαθέσιμο στο :

<https://www.in.gr/2019/05/08/plus/features/o-matomenos-mais-tou-1936> (πρόσβαση 19/03/2021)

<http://www.epoxi.gr/Themata/themata036.htm> (πρόσβαση 19/03/2021)

<https://agriniotobaccomuseum.gr/tobaccostores-papastratou/> (πρόσβαση 19/03/2021)

<https://agriniotobaccomuseum.gr/agrinio-o-kapnos-kai-o-kosmos-tou-kapnou/> (πρόσβαση 19/03/2021)

Χαροντάκης Δ., (2008), Ταξίδι στην Οικονομία του Καπνού, *Το Βήμα*, διαθέσιμο στο <https://www.tovima.gr/2008/11/24/finance/taksidi-stin-istoria-toy-kapnou/> (πρόσβαση στις 19/03/2021)

Καρύπη Θ., ‘‘Οι καπναποθήκες του Αγρινίου και εκπαιδευτικό πρόγραμμα για μαθητές δημοτικού (2020) ‘’ <https://nemertes.lis.upatras.gr/jspui/bitstream.pdf.gr> (πρόσβαση στις 19/03/2021)

Αγγέλη Μ., ‘‘Καπνός μια ιστορία αιώνων. ‘’ (2007) <http://www.epoxi.gr/Themata/themata032.gr>

B. Βιβλιογραφία

Ιστορία και μνήμη του καπνού στο Αγρίνιο τον 20^ο αιώνα Οικονομία, Κοινωνία, Πολιτισμός, Κ. Μπάδα (επιμ), Αθήνα 2019

Ο καπνός στην ιστορία : οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές προσεγγίσεις, Α.Α. Παληκίδης (επιμ.), 1^ο Επιστημονικό Συνέδριο Καβάλας 7-9 Δεκεμβρίου 2018, Καβάλα 2020

Πατρώνης Β., *Ελληνική Οικονομική Ιστορία, Οικονομία, Κοινωνία και Κράτος στην Ελλάδα (18^ο-20^ο αιώνας)*, Αθήνα 2015

Φουντανόπουλος Κ., *Εργασία και εργατικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη, 1908-1936*, Αθήνα 2005

Αγγέλη Μ., *Ο κόσμος της εργασίας: Γυναίκες και άνδρες στην παραγωγή και επεξεργασία του καπνού (Αγρίνιο 19^ο – 20^ο αιώνας)*. (Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 2007)

Παράρτημα εικόνων

Ξεφόρτωμα καπνού. Η φωτογραφία είναι από το Μουσείο εργασίας Αμβούργου –Αρχείο Αλεξίου Κατεφίδη (μουσείο καπνού Αγρινίου)

Ο ματωμένος Μάης του 1936 (in.gr)

Οι πρώτες καπλαποθήκες αφων Παπαστράτου (μουσείο καπνού Αγρινίου)

Εργασία στο Αγρίνιο, διαχωρισμός φύλλων καπνού (epoxi.gr)